Journal of Athar
ISSN (E.): 2538-1830 - ISSN (P.): 1024-1647
| Vol. 46 | No. 108 | 2025 |

A Study of Lesser-Known Examples of Tilework during the Ilkhanid Period and Their Successors

Pouria Shokri[1], **Ahmad Salehi Kakhki**[2]

1. M.A. in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Conservation and Restoration, Isfahan University of Art, Isfahan, Iran (Corresponding Author).
Email: Pouria.shukri@gmail.com
2. Professor, Department of Archaeology, Faculty of Conservation and Restoration, Isfahan University of Art, Isfahan, Iran.

Article Ifo

https://doi.org/10.66224/Athar.1872

Pp: 65 - 91

Article Type:
Research Article

Article History:
Received: 2025-01-13
Revised: 2025-04-20
Accepted: 2025-04-22

Use your device to scan and read the article online

Athar Journal
Journal of the Research Institute of Historical Buildings and Fabrics, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Owner & Publisher:
Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran.

Journal Homepage: https://athar.richt.ir/

Abstract

As a result of significant developments and innovations in tilework during the Ilkhanid and Muzaffarid periods, a large number of architectural structures from this era were adorned with various types of decorative tiles. Many examples of these artworks have survived to the present day; however, the tilework of some buildings has either been removed from the original structures, transferred to museums, or lost entirely. Through field investigations conducted by the authors, it was discovered that several buildings from this period still retain tile decorations, yet have received little to no scholarly attention. In some cases, the existing studies are outdated, and the tilework has undergone substantial changes since they were last documented. Revisiting these lesser-known examples is essential for both preserving them and gaining a deeper understanding of the evolution of Iranian tilework. This article explores the following key question: What are the lesser-known or undocumented examples of tile decoration from the Ilkhanid and Muzaffarid periods, and what roles do they play in the broader trajectory of tilework development during these eras? Employing a historical-comparative approach, this study identifies, documents, and analyzes these lesser-known tile decorations. The data presented are derived from a combination of literary sources and fieldwork conducted across present-day Iran, resulting in the identification of 64 relevant buildings. The focus is primarily on surviving tile decorations lacking precise dates. Each structure is briefly introduced, its decorative elements are described, their current conditions outlined, and comparative analysis used to suggest chronological placement. Findings indicate a variety of tile types such as Mosaic (Muʿaraqe), Maʿqilī (Square Kufic), and cutting (tarash), as well as styles like luster and Gilded still exist but remain understudied. Comparative analysis reveals both interregional influences (e.g., between Azerbaijan and Varamin) and the persistence of local artistic traditions.

Keywords: Tilework, Mosaic (Muʿaraqe), Luster, Ilkhanids, Muzaffarids.

Citations: Shokri P, Salehi Kakhki A. (2025). A Study of Lesser-Known Examples of Tilework during the Ilkhanid Period and Their Successors. Athar. 46(108), 65-91. https://doi.org/10.66224/Athar.1872
Homepage of this Article: https://athar.richt.ir/article-2-1872-en.html

© The Author(s) *Copyright © 2025 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).*
This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Introduction

A comprehensive understanding of the quality and extent of tilework during the Ilkhanid period and its successors is vital for a deeper appreciation of how this decorative tradition developed in subsequent eras. Tilework in this period experienced significant artistic and technical innovation, making it a pivotal stage in the history of Iranian architectural decoration. With this in mind, the authors examined nearly one hundred buildings attributed to the Ilkhanid and post-Ilkhanid periods. Among these, 64 structures were identified as still preserving original tile decorations, though in varying states of completeness and preservation.

Through field studies and archival research, it became clear that the tilework in a number of these buildings remains either entirely undocumented or insufficiently explored in scholarly literature. In many cases, existing studies are outdated and provide only minimal references to tile decorations often limited to a brief mention of their presence, without any in-depth analysis, description, or photographic documentation. Additionally, the condition of these decorations has frequently changed over time due to looting, vandalism, environmental exposure, or restoration efforts, making previous studies less reliable.

For example, while the Shamsiyya School and the Shahab al-Din Qasim Taraz School in Yazd are well-known monuments from this era, parts of their tilework remain ambiguous or largely unexplored. Furthermore, the tile decorations of sites like Imamzadeh Hood in Darjazin and Imamzadeh Sultan Seyed Eshaq in Saveh have received virtually no scholarly attention. Thus, reevaluating these lesser-known works is essential for both documentation and conservation purposes.

This study aims to identify, record, and analyze previously unknown or neglected examples of Ilkhanid and Muzaffarid tilework that are currently at risk of deterioration. The research is guided by two central questions: What are the unknown or lesser-known examples of tile decoration from this period? And how do these works contribute to our understanding of the historical development of tilework?

Twelve buildings were selected for detailed examination. Although previous scholars such as Sarre (1910), Wilber (1986), Godard (1992), Afshar (1995), Pope (2008), Blair (2008), and Pickett (1997) have studied Ilkhanid architecture and decoration, the buildings chosen for this study have received little focused attention. Each monument is briefly introduced, the tilework described, and comparative analysis used to position these examples within the broader evolution of Iranian tilework during this formative period.

Discussion

The findings from the examined structures reveal a diverse range of tilework from the Ilkhanid and Muzaffarid periods, each reflecting distinct historical and regional influences. The tilework of the tomb chest at Imāmzādi Habyb ibn-Musā in Kāshān, based on comparative analysis, dates to approximately 670 AH, with the relief tiles being characteristic of the late Ilkhanid period. Furthermore, the disordered state of the tilework of the tomb chest suggests that some pieces may have originally belonged to other parts of the building or a different structure entirely.

The mihrab of Imāmzādi Shah Husayn in Varāmyn demonstrates a continuation of Seljuk

traditions, blending local styles with newer tilework patterns seen in the Varāmyn Congregational Mosque. This indicates that the mihrab likely dates to a similar period, or slightly earlier, than the mosque itself. The external decoration of the octagonal structure likely predates the mihrab, dating to the late 7th or early 8th century AH.

The tilework of the tomb chest of Imāmzādi Sultan Sayyid Isaac in Sava, through comparative study, appears to be from the late 7th century AH, possibly after 676 AH, with tiles likely originating from different parts of the building. Similarly, the inscription tilework of the tomb chest of Imāmzādi Muhammad Bastām can be placed in the late 7th century AH.

The Isfastān Sarāb structure, dating from the late 7th century to around 704 AH, shows influence from Anatolian tilework traditions, as does Imamzadeh Shuʿayb Duzāl Ahar, likely dating between 700 and 715 AH. The remaining Mosaic(Muʿaraqe) tilework of Imāmzādi Hud Darjazyn in Hamidān, similar to that of Shaykh Hiydar Tower in Mishkyn Shahr, points to a late Ilkhanid or early Muzaffarid production.

At the Shamsiyyih School of Yazd, two pieces of Gilded and Mosaic tilework on the northern side of the entrance iwan represent the only surviving examples from the Muzaffarid period. The unique white and lapis lazuli relief tiles at) Shahāb al-Din Qāsim Tarāz School in Yazd, irregularly set, belong to the end of the Ilkhanid period transitioning into the Muzaffarid era. Many such decorations, including the luster tiles, have since been lost.

The luster tiles at the Shaykh ʿAli Banymān Byd-Akhavyd in Yazd likely originated from another building and are among the last productions of Kashan. Lastly, the tilework of East entrance of Dār al-Zyāfa Minaret in Isfahan and the Shaykh Ahmad Fahadān Mausoleum in Yazd, dating between 740–770 AH, mark the transition from the Ilkhanid successors to the Muzaffarid period.

Conclusion

Various types of tilework and tiles used during the Ilkhanid and Muzaffarid periods have roots in earlier traditions, such as cut-tilework and lusterware, while some techniques, like Mosaic tilework, were introduced for the first time during the Ilkhanid period.

The main types of tilework and decoration methods used in these periods include cut-tile combined with brick, stucco and Terracotta; Mosaic tilework; Maʿqilī (Square Kufic); luster; Gilded tiles; Monochromatic tiles; underglaze and overglaze painting, produced both with Molding and by Molded and Handmade(Pyshpur) techniques.

According to the discussions in this article, the position of these lesser-known decorations in the development of Ilkhanid and post-Ilkhanid tilework can be outlined as follows:

The structures of Isfastān Sarāb, Imāmzādi Sayyid Abu al-Qāsim Ajabshyr, and Imamzadeh Shuʿayb Duzāl Ahar in Ahar represent a regional tradition in Azerbaijan, influenced by Anatolia, likely predating the Soltaniyeh Dome project and continuing until the end of the Ilkhanid period, as evidenced in the Gunbadi Ghaffāryih in Marāgha.

The Imāmzādi Shah Husayn in Varāmyn reflects both influence from Gunbadi Sultāniyyih and continuation of older traditions that even shaped Soltaniyeh itself. The tile-and-brick Strapwork here follows the legacy of Seljuk architecture in Iran.

Tilework at the Shamsiyyih and Shahāb al-Din Qāsim Tarāz schools, together with the Kamāliyyih Mausoleum (dated 720–740 AH), displays a strong regional tradition in Yazd during the third quarter of the 8th century AH.

Imāmzādi Hud Darjazyn in Hamidān, along with the Kāj and Dashty Mosques in Isfahan, offers insight into the tilework of the late Ilkhanid period and the transition into their successors' era.

The Eastern entrance of Dār al-Zyāfa Minaret, alongside the North façade of North Shabistān of Great Mosque of Isfahan (768 AH), clarifies the development of tilework between the Bābā Qāsim Mausoleum in Isfahan (741 AH) and approximately 770 AH. This also aids the study of the tilework at the Imāmy School in Isfahan, where several now-lost inscriptions were once reported.

The tilework of the tomb chests at Imāmzādi Habyb ibn-Musā in Kāshān, Imāmzādi Sultan Sayyid Isaac in Sava, and Imāmzādi Muhammad Bastām presents a glimpse of their decoration in the late 7th century AH, although their structures have been entirely rebuilt.

Additionally, twelve other buildings, such as the Jameh Mosque of Haftador and the Radkan Tower, contain tilework that remains largely unknown.

Acknowledgments

The authors would like to express their sincere gratitude for the kind collaboration of Mr. Ali Goodarzi. They also wish to acknowledge the anonymous reviewers and the journal editor, whose valuable comments greatly enriched the quality of the manuscript.

Observation Contribution

This article focuses on the decorations of Ilkhanid and Muzaffarid monuments that have remained largely unknown, or for which many years have passed since the last studies, during which their condition has significantly changed. Most of these monuments also lack precise historical dating. By examining their current state and comparing them with other buildings and museum-held artifacts, this research proposes dating for these structures to clarify their place in the evolution of tilework during this period. Additionally, it aims to contribute to the process of preserving and maintaining these historical decorations.

Conflict of Interest

The authors of this article declare no conflict of interest.

فصلنامهٔ علمی اثـر
شـاپای چاپـی: ۱۶۴۷-۱۰۲۴ - شـاپای الکترونیکـی: ۱۸۳۰-۲۵۳۸
| سـال ۴۶ | شـمارهٔ ۱۰۸ | ۱۴۰۴ |

مطالعهٔ نمونه‌های کمتر شناخته‌شدهٔ کاشی‌کاری در دورهٔ ایلخانان و جانشینان آن‌ها

پوریا شکری[I]، احمد صالحی‌کاخکی[II]

I. دانش‌آموختهٔ کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران (نویسندهٔ مسئول).
Email: Pouria.shukri@gmail.com
II. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

اطلاعات مقاله

https://doi.org/10.66224/Athar.1872

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۹۱-۶۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲۴
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۰۱
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۳

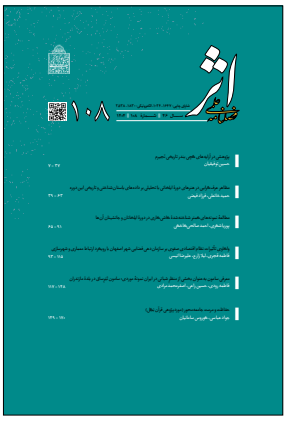

فصلنامهٔ علمی اثر
نشریهٔ پژوهشکدهٔ ابنیه و بافت‌های تاریخی،
پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

ناشر:
پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری

چکیده

بسیاری از ابنیهٔ دوران ایلخانی و مظفری تا به امروز باقی‌مانده‌اند؛ اما آثار کاشی‌کاری برخی از آن‌ها دیگر بر بدنهٔ بناها قرار ندارد، به موزه‌ها منتقل شده‌اند یا برای همیشه از بین رفته‌اند. درمیان ابنیهٔ دارای تزئینات کاشی‌کاری این دوران، مواردی وجود دارد که در منابع نامی از آن‌ها برده‌نشده، یا بررسی‌های صورت‌گرفته از آن‌ها مختصر و مربوط به سال‌های دور است و وضعیت کاشی‌کاری آن‌ها تا به امروز بسیار تغییر کرده است. مقالهٔ حاضر، با طرح این پرسش که، تزئینات کاشی‌کاری ناشناخته و کمتر شناخته‌شدهٔ دوران ایلخانی و مظفری شامل چه مواردی می‌شود و جایگاه آن‌ها در سیر و تحول کاشی‌کاری ایلخانی و مظفری چیست؟ با رویکردی تاریخی-تطبیقی، به معرفی، مستندنگاری و بررسی تزئینات کاشی‌کاری آن‌ها پرداخته است. داده‌های این پژوهش، براساس واکاوی منابع مکتوب و بررسی‌های میدانی در ایران کنونی، ازمیان ۶۴ بنا شناسایی و گردآوری شده‌اند. تأکید بر آثاری است که هم‌چنان در ابنیه باقی‌مانده‌اند و فاقد تاریخ دقیق هستند. در این‌راستا، ابتدا بناها به‌طور اجمالی معرفی شده‌اند، سپس تزئینات مورد نظر توصیف و شرایط کنونی آن‌ها ذکر شده و درنهایت، با مقایسه با موارد مشابه، تاریخی برای آن‌ها پیشنهاد شده است. در این بررسی‌ها مشخص شد انواع کاشی، مانند معرق، معقلی، تراش، تا انواع کاشی‌هایی ازجمله طلاچسبان و زرین‌فام، در ابنیهٔ این دوران وجود دارند که هم‌چنان ناشناخته باقی‌مانده‌اند. مقایسهٔ آن‌ها نشان می‌دهد درحالی‌که تأثیرات بین‌منطقه‌ای وجود داشته است؛ به‌طورمثال، -میان آذربایجان تا ورامین- سنت‌های منطقه‌ای نیز در جریان بوده‌اند.

کلیدواژگان: کاشی‌کاری، معرق، زرین‌فام، ایلخانان، مظفریان.

ارجاع به مقاله: شکری، پوریا، و صالحی‌کاخکی، احمد، (۱۴۰۴). «مطالعهٔ نمونه‌های کمتر شناخته‌شدهٔ کاشی‌کاری در دورهٔ ایلخانان و جانشینان آن‌ها». اثر، ۴۶ (۱۰۸): ۹۱-۶۵.
https://doi.org/10.66224/Athar.1872
صفحهٔ اصلی مقاله در سامانهٔ نشریه: https://athar.richt.ir/article-2-1872-fa.html

© The Author(s)
OPEN ACCESS
حق انتشار این مستند، متعلق به نویسنده(گان) آن است. ۱۴۰۴ © ناشر این مقاله، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری است.
این مقاله تحت گواهی زیر منتشرشده و هر نوع استفادهٔ غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.
Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

مقدمه

بررسی و شناخت جامع از کم‌وکیف کاشی‌کاری دوران ایلخانان و جانشینان‌شان، در فهم هرچه بهتر فرآیند شکل‌گیری و پیشرفت آن در ادوار بعد، بسیار حائز اهمیت است. در این راستا، نگارندگان نزدیک به ۱۰۰بنا متعلق به ایلخانان و جانشینان‌شان را بررسی کردند که از این‌میان، ۶۴بنا هم‌چنان دارای تزئینات کاشی‌کاری بودند. در این بررسی‌ها، نگارندگان متوجه شدند که تزئینات کاشی‌کاری شماری از این ابنیه ناشناخته مانده‌اند و یا بررسی‌هایی که روی ابنیه صورت‌گرفته، برای سال‌های دور است و عمدتاً به تزئینات کاشی‌کاری آن‌ها خیلی خلاصه، در حد ذکر وجود کاشی‌کاری، اشاره شده بود و از کم‌وکیف تزئینات، توضیحات و تصویر ارائه نشده و یا باوجود بررسی‌هایی که محققان انجام‌داده‌اند، در طی گذر زمان طولانی، وضعیت تزئینات کاشی‌کاری این ابنیه به‌دلیل سرقت، تخریب و بازسازی دچار تغییر شده است. به‌عنوان مثال، مدرسه شمسیه یزد و مدرسه شهاب‌الدین قاسم‌طراز یزد، از ابنیهٔ شناخته‌شده دوران ایلخانان و جانشینان‌شان هستند؛ با این‌حال، بخشی از تزئینات این ابنیه هم‌چنان وضعیت مبهم و ناشناخته‌ای دارند؛ و تزئینات امامزاده هود درجزین و امامزاده سلطان سید اسحاق ساوه به‌کل ناشناخته باقی‌مانده‌اند؛ لذا بازشناسی این آثار در حفظ و نگه‌داری این تزئینات ضرورت دارد. نگارندگان با هدف شناسایی تزئینات کاشی‌کاری ناشناخته و در خطر نابودی، ثبت وضعیت تزئینات کاشی‌کاری آن‌ها و مشخص‌کردن جایگاه‌شان در سیر تحول کاشی‌کاری، این تحقیق را صورت دادند.

پرسش پژوهش: در این‌راستا، با این پرسش‌ها که آثار کاشی‌کاری ناشناختهٔ دوران ایلخانان و جانشینان‌شان شامل چه مواردی می‌شود؟ و جایگاه‌شان در سیر تحول کاشی‌کاری ایلخانی و مظفری چیست؟ ۱۲بنا را شناسایی و در این نوشتار مدنظر قرار داده‌اند.

روش پژوهش: گردآوری اطلاعات در این نوشتار به شیوهٔ کتابخانه‌ای و بررسی‌های میدانی در ایران کنونی بوده و رویکرد پژوهشی آن تاریخی-تطبیقی است.

پیشینهٔ پژوهش

در دهه‌های گذشته، محققان درخصوص ابنیه و تزئینات ایلخانی تحقیقاتی صورت داده‌اند. از نخستین افراد می‌توان به «زاره» (۱۹۱۰) اشاره کرد که در کتاب خود به ابنیهٔ ایلخانی پرداخته و هم‌چنین «ویلبر» (۱۳۶۵) که لیستی از ۱۱۹بنای ایلخانی به‌همراه توضیحات ارائه داده است. «آندره گدار» (۱۳۷۱) نیز ابنیهٔ متعددی از دوران ایلخانان را بررسی کرده است؛ البته محققان دیگری چون: «ایرج افشار» (۱۳۷۴)، «پوپ» (۱۳۸۷) و «بلر» (۱۳۸۷) تحقیقات مختلفی درخصوص ابنیه و تزئینات این دوره ارائه کرده‌اند. محققان ذکر شده تمام جنبه‌های ابنیه را مورد بررسی قرار داده‌اند و نقش مهمی در شناسایی و تاریخ‌گذاری ابنیهٔ ایلخانان دارند. با این‌وجود، اشارهٔ آن‌ها به تزئینات کاشیکاری شامل توضیحات کلی و کوتاه است.

با نگاهی اجمالی، مطالعات تزئینات کاشی‌کاری دورهٔ ایلخانی برروی تکنیک‌ها، یک یا چند گونهٔ کاشی‌کاری، کاشی‌کاری یک یا چند بنای به‌خصوص و شناخته‌شده، تاریخ استفاده از کاشی و آثار شناخته‌شدهٔ موجود در موزه‌ها، صورت‌گرفته است؛ به‌عنوان مثال، «میش‌مست‌نهی» و «مرتضوی» (۱۳۹۹) به‌لحاظ فنی کاشی‌های زراندود را به چهار گروه تقسیم می‌کند. «سلیمانی» و همکاران (۱۳۹۴) شیوه‌های رایج حفاظت و مرمت کتیبه‌های کاشی معرق را نشان می‌دهند. «پورتر» (۲۰۲۱) با بررسی کتیبه‌های کاشی‌های زرین‌فام افریز، تصویری از تزئینات کاخ‌های ایلخانی ارائه می‌دهد. «پرادل» و همکاران (۲۰۰۸) با تکیه‌بر مطالعات آزمایشگاهی به اشتراک فناوری زرین‌فام قرون ۱۰ تا ۱۳ هـ.ق. در عراق، ایران، مصر و سوریه اشاره می‌کند و به نقش سفالگران فاطمیان مصر در توسعه و انتشار تکنیک زرین‌فام تأکید دارد. «حمزوی» و «اصلانی» (۱۳۹۱) آرایه‌های معماری بقعهٔ پیربکران را بررسی‌کرده و تعدادی تزئینات کاشی‌کاری فضای داخلی بنا را که از دیدگان پنهان مانده بود، نشان می‌دهند. «مَک‌کلری» (۲۰۱۸) براساس قطعات کاشی‌کاری منسوب به بقعهٔ شیخ عبدالصمد اصفهانی در نطنز، بازسازی چیدمان کاشی‌کاری بقعه ارائه می‌دهد. «کِرِین» (۱۹۴۰) تزئینات کاشی‌کاری مدرسه امامی را بررسی کرده و تاریخ ۷۵۵هـ.ق. را پیشنهاد می‌دهد. «اتینگهاوزن»(۱۹۳۵) قطعات کاشی از موزهٔ ویکتوریا و آلبرت را مطالعه کرده و آن‌ها را

تولیدات کاشان دانسته و بخشی از محراب مسجد نطنز را معرفی کرده است. «کلبادی‌نژاد» و «یوسف‌زاده» (۱۳۹۰) کاشی‌های زرین‌فام و تک‌رنگ و طلاچسبان موجود در موزهٔ آستان حضرت معصومه علیها السلام را به‌صورت فهرست‌وار معرفی کرده‌اند. «پورتر» (۱۳۸۹) براساس آثار کاشی‌کاری موجود در موزهٔ بریتانیا، تولیدات کاشان را بررسی کرده و تولیدات آن را منحصر به زرین‌فام نمی‌داند و به انواع کاشی تک‌رنگ و طلاچسبان که برای بقعه‌ها و کاخ‌ها تولید می‌شده، اشاره می‌کند. «ماسویا» (۲۰۰۰) به چپاول کاشی‌های ایلخانی از ابنیهٔ قم، ورامین، نطنز و تخت‌سلیمان اشاره می‌کند. «ریتر» (۲۰۲۲) محراب مسجد میدان سنگ را متعلق به بنایی قدیمی‌تر می‌داند و فرم آن را یک بازنمایی نمادین از بقعه و مسجد درنظر گرفته است. «عدیلی» (۱۳۹۰) تزئینات لعابی در ایران را از دوران پیش از اسلام تا پهلوی مرور می‌کند. «پیکت» (۱۹۹۷) نیز مطالعات تطبیقی درخصوص تزئینات کاشی‌کاری ایلخانان و جانشینان‌شان انجام داده است، ولی تمام موارد را شامل نمی‌شود. در این نوشتار، به مواردی از تزئینات کاشیکاری ایلخانی و مظفری پرداخته می‌شود که در منابع به آن‌ها اشاره نشده و یا توضیحات کلی و مختصری از آن‌ها در منابع وجود دارد.

انواع تزئینات کاشی‌کاری دوران ایلخانان و جانشینان‌شان

کاشی‌کاری در دوران ایلخانان و جانشینان‌شان در کنار تزئینات گچ‌بری و آجرکاری نقش برجسته‌ای پیدا کرد. انواع کاشی‌کاری دورهٔ ایلخانان شامل: کاشی‌کاری معرق، تراش در ترکیب با گچ، آجر و سفال نقشین، معقلی و کاشی‌های قالبی، پیشبر که به‌صورت زرین‌فام، طلاچسبان، نقاشی زیرلعابی و رولعابی تزئین شده‌اند، می‌شود. شماری از این تزئینات در ابنیهٔ مورد اشاره این نوشتار دیده می‌شوند و عمدتاً ناشناخته و بدون تاریخ هستند و در شرایط نامطلوبی قرار دارند و به برخی از آن‌ها در تحقیقاتی که برای سال‌های دور است، به‌صورت مختصر اشاره شده است. نگارندگان با توجه به کیفیت اجرا، طرح و رنگ‌های به‌کاررفته در تزئینات کاشی‌کاری این ابنیه و مقایسه با ابنیهٔ تاریخ‌دار و مشابه، اقدام به معرفی و تاریخ‌گذاری این تزئینات کرده‌اند. ابنیهٔ مورداشاره در این نوشتار عبارت است از: امامزاده حبیب‌بن‌موسی کاشان، امامزاده شاه‌حسین ورامین، امامزاده سلطان‌سیداسحاق ساوه، امامزاده محمد مجموعهٔ بایزید بسطامی، بنای ویران اسفستان سراب، امامزاده شعیب‌دوزال اهر، امامزاده هود درجزین همدان، مدرسهٔ شهاب‌الدین‌قاسم‌طراز یزد، مدرسهٔ شمسیه یزد، بقعهٔ شیخ علی بنیمان بیداخوید، سردر شرقی دومنار دارالضیافه (دارالبطیخ) و بقعهٔ شیخ احمد فهادان یزد.

صندوقهٔ قبر امامزاده حبیب‌بن موسی (کاشان)

بنای امامزاده در خیابان امام خمینی، در کوی پشت مشهد شهر کاشان واقع‌شده است. به‌نظر می‌رسد بنای اولیهٔ بقعهٔ متعلق به پیش از سده‌های ششم و هفتم هجری‌قمری باشد و در دورهٔ صفوی، مرمت و توسعه یافته است (نراقی، ۱۳۷۴: ۱۰۸). از بنای تاریخی امامزاده حبیب‌بن‌موسی که امروزه تماماً بازسازی‌شده، تنها دو اثر تاریخی در بنا باقی‌مانده، یکی قبر منسوب به شاه عباس صفوی و دیگری صندوقهٔ قبر محصور در ضریح، که برای بسیاری ناشناخته است و متأسفانه وضعیت اسفناکی دارد. در داخل ضریح و کنار صندوق، تکه‌های آجر، کاشی شکستهٔ زرین‌فام و یک سنگ‌قبر کوچک به تاریخ ۵۲۱هـ.ق. قرار داشت. ویلبر براساس تاریخ درج در محراب این بنا که امروزه در موزهٔ ایران باستان به ش.ث.[1] ۳۲۸۹ نگه‌داری می‌شود، تاریخ کاشی‌های صندوقه را در حدود ۶۷۰هـ.ق. می‌داند (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۲۲).

با توجه به به‌هم‌ریختگی کاشی‌ها، به‌نظر می‌رسد که کاشی‌ها از ابتدا برای این صندوقهٔ قبر سفارش داده‌نشده و ممکن است متعلق به قرنیز دیوار بنای قدیمی امامزاده باشد[2]. تزئینات کاشی‌کاری روی صندوقهٔ قبر امامزاده حبیب‌بن‌موسی از این قرار است: الف) در ضلع شمال‌غربی صندوق قبر، کاشی‌های شمسهٔ هشت و چهارلنگهٔ زرین‌فام، با نقش گل و برگ برجسته قرار دارد (تصویر ۱: الف). ب) در ضلع جنوب‌غربی صندوقه، کاشی‌های شمسهٔ شش و شش‌ضلعی زرین‌فام، با نقش‌مایه‌های گیاهی، حیوانی و انسانی در ترکیبی نامنظم، با کاشی‌های فیروزه‌ای طبل‌شکل، واقع‌شده است (تصویر ۱: ب). ج) در ضلع جنوب‌شرقی صندوقه، کاشی‌های

زرین‌فام، شمسهٔ هشت، شمسهٔ شش و شش‌ضلعی با نقش‌مایه‌های گیاهی، در ترکیب با کاشی‌های فیروزه‌ای شکسته شده، به‌شکل نامرتب و درهم، چیده شده‌اند. د) در اضلاع جنوب‌شرقی، جنوب‌غربی، شمال‌غربی و تا نیمه‌های ضلع شمال‌شرقی لبه‌های مرقد را، کتیبه‌های ثلث برجستهٔ پیشبر[۳] به‌رنگ لاجوردی بر زمینهٔ زرین‌فام دربر می‌گیرد (تصویر ۱: ج). تعدادی از کاشی‌های این نوار کتیبهٔ ثلث، در اضلاع شمال‌غربی و شمال‌شرقی شکسته و ریخته بود و روی تعدادی از آن‌ها را رنگ سیاه به‌کلی محو کرده بود. کاشی‌های ریخته‌شده این نوار کتیبه، در داخل ضریح و اطراف صندوقهٔ قبر رها شده بودند. مشابه این نوار کتیبه را می‌توان در موزهٔ آستانهٔ حضرت معصومه علیها السلام قم، به ش.ث. ۱۸۶۲ که منسوب به امامزاده علی‌بن‌جعفر قم است، مشاهده کرد (کلبادی‌نژاد و یوسف‌زاده، ۱۳۹۰: ۸۵). هم‌چنین حاشیهٔ کتیبه‌ای دیگری، به‌خط ثلث لاجوردی بر زمینهٔ زرین‌فام، برروی سطح صندوق قبر، در لبهٔ جنوب‌غربی، به شکل دست‌خورده و نامنظم دیده می‌شود. هـ) در جانب شمال‌شرقی صندوق قبر سه ردیف کتیبهٔ کاشی به خط ثلث سفید بر زمینهٔ لاجوردی، به تاریخ ۱۰۷۰هـ.ق. قرار دارد. متأسفانه هیچ‌یک از کاشی‌های این صندوق قبر، تاریخ ندارند. نمونه‌های مشابه به این کاشی‌ها، در ابنیه موجود نیست. با این‌وجود، مضامین نقوش و کیفیت اجرای کاشی‌های ضلع جنوب‌غربی، نزدیک به کاشی‌های امامزاده اسماعیل بیدقان قم مورخ ۶۶۱هـ.ق. در موزهٔ آستانهٔ مقدسه قم ش.ث. ۱۶۰۱ (کلبادی‌نژاد و یوسف‌زاده، ۱۳۹۰: ۸۷)، امامزاده جعفر دامغان، عمدتاً به تاریخ ۶۶۵هـ.ق. (قوچانی، ۱۳۷۱: ۳۸) و کاشی‌های مورخ ۶۶۱ و ۶۶۳ هـ.ق. (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۲۱؛ دیولافوا، ۱۳۶۹: ۱۶۰) منسوب به امامزاده یحیی ورامین است. کاشی‌های این ضلع، ابعاد کوچکی دارند (۹ تا ۱۵ سانتی‌متر). در موزه‌ها نیز موارد مشابه کاشی‌های این صندوقه را می‌توان مشاهده کرد، مانند: کاشی‌های شمسهٔ هشت با نقوش گیاهی مجموعهٔ «شنگری‌لا / Shangri La» به ش.ث. ۴۸،۲۸۸ (URL/1) و موزهٔ «متروپولیتن / Metropolitan» به ش.ث. ۱۹۷۵،۱۱۷،۱ (URL/2)، کاشی شمسهٔ شش با نقوش گیاهی موزهٔ «لوور / Louvre» به ش.ث. ۲۲۵۲ (URL/3) که همگی به اواخر سدهٔ هفتم و اوایل سدهٔ هشتم هجری‌قمری منسوب شده‌اند؛ با این‌حال، به‌نظر می‌رسد کاشی‌های با نقوش انسانی و گیاهی در ضلع جنوب‌غربی، کمی قدیمی‌تر از کاشی‌های نقش‌برجستهٔ ضلع شمال‌غربی باشند (Watson, 1977: 88).

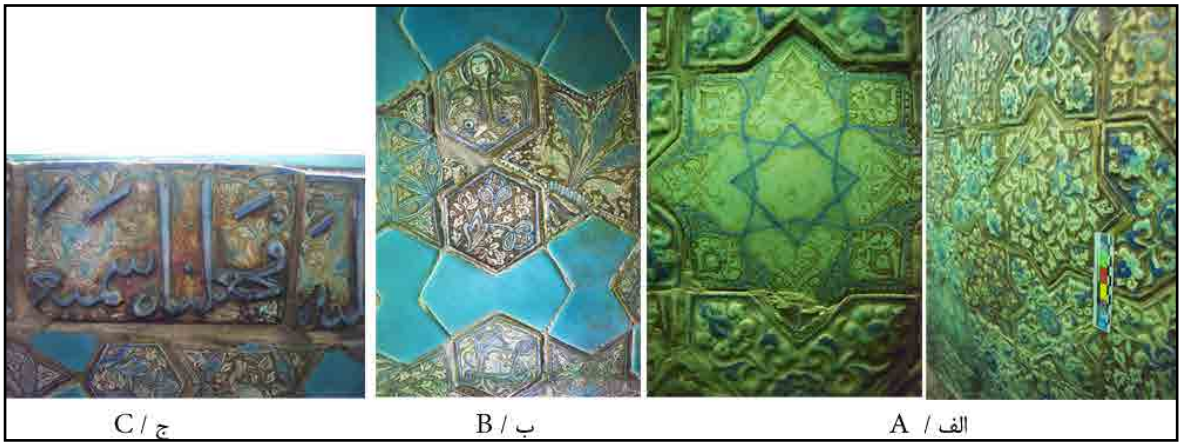

تصویر ۱: کاشی‌های صندوقه امامزاده حبیب‌بن‌موسی الف) ضلع شمال‌غربی ب) جنوب‌غربی ج) کتیبه ضلع جنوب‌غربی (نگارندگان، ۱۳۹۳).
Fig. 1: Tilework Imāmzādi Habyb ibn-Musā in Kāshān: A) Northwest side, B) Southwest side, C) Inscription on the southwest side (Authors, 2014).

کاشی‌های تراش و معقلی امامزاده شاه‌حسین (ورامین)

امامزاده شاه‌حسین در استان تهران، شهر ورامین، خیابان ۱۵خرداد، تقریباً در انتهای کوچهٔ شهید سید علی احمدی قرار دارد. بنای امامزاده شاه‌حسین از دو قسمت تشکیل شده است؛ یک بنای هشت‌گوش و یک نمازخانهٔ چسبیده به آن. امروزه این نمازخانه، ساختمان کاملاً جدیدِ هیئت شاه‌حسین است و بنای هشت‌گوش، احتمالاً یک-سوم ابتدایی برج کاملی بوده، شکل کلی بنا براساس طرحی که «دیولافوا» (۱۳۶۹: ۱۵۹) ارائه می‌دهد، به

امامزاده جعفر اصفهان و امامزاده شعیب‌دوزال اهر مشابهت داشته است. باقی‌ماندهٔ برج هشت‌گوش، درمیان سایر ساختمان‌های مسکونی محصورشده و از دیدگان پنهان مانده است (تصویر ۲: الف). این امامزاده از ادغام یک محراب که در جوار برج هشت‌گوش جدا افتاده بود با باقی‌ماندهٔ برج، شکل‌گرفته است. «ویلبر» تاریخی در حدود ۷۳۰هـ.ق. را برای محراب و بنای برج هشت‌گوش، براساس شباهت تزئینات کاشی‌کاری آن‌ها با مسجد جامع ورامین، ارائه کرده است (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۹۰). کاشی‌کاری تنها تزئین این بنا است. امروزه تزئینات کاشی‌کاری در نمای خارجی بنای هشت‌گوش و محراب واقع‌در ساختمان امامزاده شاه‌حسین دیده می‌شود. محراب امروزه بیش از ۱.۵متر پایین‌تر از سطح نمازخانه قرار دارد. کاشی‌کاری محراب غالباً به‌صورت گره‌سازی، با کاشی‌های تراش فیروزه‌ای و لاجوردی بر زمینهٔ گچی، که در بخش‌هایی مابین تزئینات گره‌سازی، با توپی‌های ته آجری یا تزئینات قالب‌زده گچی پر شده است. در این محراب علاوه‌بر گره‌سازی، از شیوهٔ لعاب‌پران در جزئیات طرح اسلیمی و کتیبهٔ بزرگ سرتاسری استفاده شده است؛ از این کتیبهٔ فیروزه‌ای ثلث، امروزه تنها بخش کوچکی از آن به دور محراب دیده می‌شود. احتمالاً کتیبهٔ لعاب‌پران واقع‌در موزه «متروپولیتن» به ش.ث. ۰۲,۵,۸۸ (URL/4) متعلق به این محراب است.

علاوه‌بر کتیبهٔ بزرگ دور محراب، کتیبه‌های کوفی بنائی و کوفی مورق در قسمت تحتانی محراب، سرستون‌های مکعب‌شکل نیم‌ستون‌ها و نوار باریک کنار نیم‌ستون دیده می‌شوند که حاوی کلمهٔ «علی» و «محمد» است. محراب در قسمت زیرین، به سه قاب مستطیل‌شکل تقسیم می‌شود که بنابر عکسی که «ویلبر» ارائه داده، تزئینات آن ریخته است (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۹۱). قاب میانی کاملاً گچ‌اندود است؛ درحالی‌که امروزه شاهد تزئیناتی هستیم که احتمالاً این تزئینات به‌خصوص در قسمت فوقانیِ قاب میانی، در دورهٔ معاصر افزوده‌شده یا در زیر لایهٔ گچ پنهان بوده است.

تزئینات نمای خارجی بقعه شامل کاشی‌کاری تراش فیروزه‌ای در ترکیب با آجرهای تراش، که به‌صورت گره‌سازی لبه‌های دیوار را تزئین کرده‌اند؛ کاشی‌های معقلی که در مرکز دیوار، درمیان آجرکاری‌های برجسته و فرورفته، در طرح سادهٔ هندسی به‌کاررفته‌اند، می‌شود. کاشی لاجوردی بسیار محدود در حاشیهٔ دور در استفاده شده است. تزئینات کاشی‌کاری بنای هشت‌گوش، به‌دلیل بی‌توجهی به حریم بنا، بسیار لطمه دیده و عملاً درمیان ساختمان‌های اطراف محصورشده است و تنها چهار ضلع از هشت ضلع بنا قابل مشاهده است.

کاشی‌کاری محراب تداوم سنت دورهٔ سلجوقی را نشان می‌دهد که در گنبد برسیان (هنرفر، ۱۳۵۰: ۱۷۶) و مسجد گز (همان: ۱۹۰) دیده می‌شود؛ یعنی گره‌هایی که آلت‌ها با آجر تراش و لغت‌ها با گچ‌بری اجرا شده است، با این تفاوت که در این دوره، کاشی هم اضافه شده است؛ هم‌چنین شباهت زیادی با تزئینات کاشی‌کاری دو بنای برج علاءالدولهٔ ورامین ۶۸۸هـ.ق. (رجبی، ۱۳۶۹: ۲۳۹) و مسجد جامع ورامین مورخ ۷۲۲ و ۷۲۶ هـ.ق. (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۷۰) دارد. گره‌سازی‌های فیروزه‌ای در ترکیب با آجر بدون لعاب و تزئینات قالب‌زدهٔ گچی آن مشابه با برج علاءالدوله (تصویر ۲: ب، هـ)، و گره‌سازی فیروزه‌ای و لاجوردی مقرنس و لچکی محراب، مشابه نمونه سردر ورودی مسجد جامع ورامین است (تصویر ۲: ج، و). احتمالاً ترکیبی از سنت محلی و طرح جدید کاشی‌کاری مسجد جامع را به نمایش می‌گذارد و احتمالاً متعلق به زمانی یکسان یا کمی قبل‌تر از مسجد جامع ورامین است. کاشی‌کاری بدنهٔ بنای هشت‌گوش ساده‌تر است. نوارهای کاشی فیروزه‌ای در ترکیب با آجر به‌کاررفته (تصویر ۲: د) و کاشی لاجوردی بسیار ناچیز استفاده شده است. بر این‌اساس، احتمالاً تزئینات نمای خارجی بنای هشت‌گوش متقدم بر محراب بوده و شاید متعلق به سال‌های پایانی سدهٔ هفتم و یا اوایل سدهٔ هشتم هجری‌قمری باشد.

کاشی‌های امامزاده سلطان سید اسحاق (ساوه)

این امامزاده در شهر ساوه، در جوار میدان سرداران واقع‌شده است. بنای مذکور امروزه کاملاً بازسازی‌شده و به‌قدری تغییرکرده که نمی‌توان به‌درستی تعیین کرد، ساختمان اصلی در چه تاریخی ساخته‌شده است (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۲۴). تزئینات این بنا شامل کاشی‌کاری و نقاشی روی گچ است.

در این امامزاده چند اثر کاشی‌کاری واجد اهمیت قرار دارد که مشتمل‌بر ازاره‌ها، محراب و صندوق قبر می‌شود.

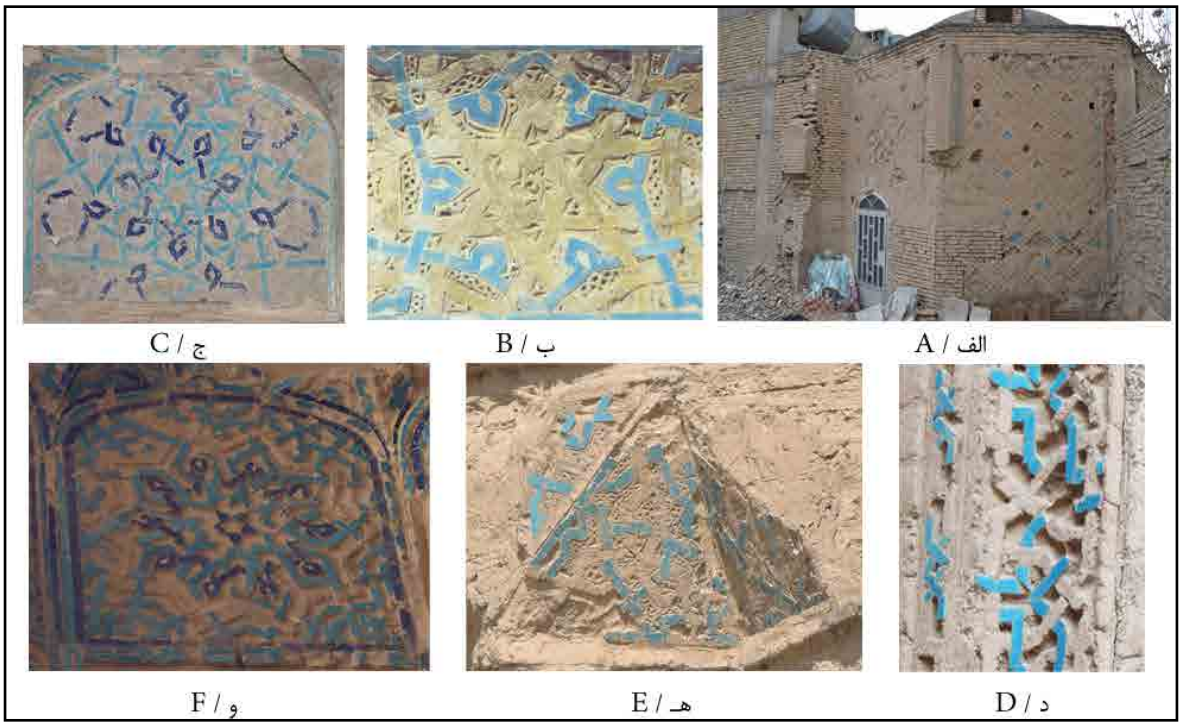

تصویر ۲: امامزاده شاه‌حسین ورامین: الف) جبههٔ جنوبیِ بنای هشت‌گوش، ب) و ج) بخشی از تزئینات محراب، د) نوار تزئینی نمای خارجی بنای هشت‌گوش، هـ) تزئین زیرگنبد برج علاءالدولهٔ ورامین، و) بخشی از تزئینات سردر مسجد جامع ورامین (نگارندگان، ۱۳۹۳).

Fig. 2: Imāmzādi Shah Husayn in Varāmyn: A) Southern facade of the octagonal building, B) and C) Sections of the mihrab decoration, D) Decorative band on the exterior of the octagonal building, E) Decoration beneath the dome of the ʿAla al-Dula Tower in Varāmyn, F) Section of the decoration on the entrance of the Jameh Mosque of Varamin (Authors, 2014).

کاشی‌های شمسه و چلیپا فیروزه‌ای و لاجوردی ازاره، که نمونهٔ مشابه این کاشی‌ها را می‌توان در بقعهٔ پیربکران (حمزوی و اصلانی، ۱۳۹۱: ۲۴۰)، منارجنبان اصفهان (URL/5)، امامزاده جعفر دامغان (URL/6) و سیدون علی نقیا ابرکوه (افشار، ۱۳۷۴، ج۱: ۳۵۱) مشاهده نمود. نوار کتیبهٔ برجستهٔ فیروزه‌ای ازاره، با تاریخ ۶۷۶هـ.ق. (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۲۴) که قابل‌مقایسه با کاشی‌های به‌دست‌آمده از امامزاده شاه‌جعفر قم، مورخ ۶۶۷ هـ.ق. واقع‌در موزهٔ آستانهٔ مقدسهٔ قم به ش.ث. ۱۸۶۴ است (کلبادی‌نژاد و یوسف‌زاده، ۱۳۹۰: ۸۵). کاشی‌های لاجوردی با نقوش برجسته گیاهی که در پشت بغل طاق محراب و قسمت مرکزی محراب به‌کاررفته‌اند. کاشی پنج‌ضلعی جانب مرکزی (تصویر ۳: الف)، اکنون در محراب قرار ندارد و در دست مسئولین امامزاده سلطان سید اسحاق نگه‌داری می‌شود و هم‌چنین یکی از کاشی‌های واقع‌در پشت بغل طاق محراب، احتمالاً در نتیجهٔ تلاش برای جابه‌جایی این قطعهٔ کاشی، دچار شکستگی شده است (تصویر ۳: ب).

کاشی‌کاری صندوقهٔ قبر در دو نوع است؛ کاشی‌های پیشبر فیروزه‌ای و لاجوردی با کتیبه‌هایی به‌خط ثلث و کوفی برجسته، بر زمینه‌ای با نقوش گیاهی که روی صندوق قبر (تصویر ۳: ج) و جانب شمالی آن دیده می‌شوند. کتیبهٔ کوفی پیشبر جانب شمالی صندوق قبر، به‌رنگ فیروزه‌ای، حاوی آیةالکرسی (تصویر ۳: د) و کتیبهٔ فیروزه‌ای روی صندوق قبر، شامل صلوات کبیره است؛ هم‌چنین در جانب جنوبی صندوق قبر، یک ردیف کتیبهٔ کوفی به‌رنگ فیروزه‌ای، با شعار «محمد رسول‌الله» و قطعات درهم‌ریخته‌ای به‌خط ثلث، شاملِ عبارات «ربنا الله ثم استقاموا» و «انفسکم و لکم فیها» که بخشی از آیات ۳۰ و ۳۱ سورهٔ «فصلت» است؛ مشاهده می‌شود.

دو لوح کاشی محرابی‌شکل در جوانب غربی و شرقی نصب‌شده‌اند. لوح کاشی‌های محرابی‌شکل جانب جنوبی صندوق قبر، کتیبه‌ای به‌خط نسخ برجسته به دور خود دارند که شامل آیات: ۸، ۹، ۱۸، ۳۸ تا ۴۰ و ۴۳ تا ۴۴ سورهٔ «یس» هستند (تصویر ۳: هـ). کتیبه‌های لوح کاشی‌های جانب غربی و شرقی، به‌دلیل موقعیت نامناسب قرارگیری آن‌ها (تقریباً چسبیده به ضریح) قابل بررسی نبودند. تمام لوح کاشی‌ها جانب جنوبی دارای طرحی یکسان و به

رنگ لاجوردی هستند؛ ولی لوح محرابی‌شکل‌های جانب غربی و شرقی به‌رنگ فیروزه‌ای و دارای دو کتیبه، یکی به‌خط نسخ و دیگری به‌خط کوفی هستند.

کتیبه‌های کاشی روی صندوقهٔ قبر تاریخ ندارند و مشخصاً کاشی‌های سطح روی صندوقه که پرتکلف و زمینهٔ گیاهی دارند و به سادگی کتیبهٔ کاشی قرنیز نیستند، احتمالاً متعلق به تاریخی متأخرتر از کتیبهٔ قرنیز هستند. با این‌حال به‌نظر می‌رسد کاشی‌های روی صندوقهٔ قبر از ابتدا برای این صندوقه ساخته نشده‌اند و با فرم آن هم‌خوانی ندارند و ظرافتی در نصب کاشی‌ها دیده نمی‌شود و به‌هم‌ریختگی مشهود است. احتمالاً کتیبه‌های کاشی متعلق به قرنیز دیوار ساختمان سابق امامزاده بوده و لوح‌های محرابی‌شکل، بخشی از محرابی بزرگ‌تر و یا به سیاق نمونه‌های مشابه مانند لوح محرابی‌شکل مسجد هفتادُر یزد (افشار، ۱۳۷۴، ج۱: ۴۷۲)، احتمالاً برای تعیین جهت قبله در قسمت‌های مختلف امامزاده نصب‌شده بودند که به‌دلیل خرابی ساختمان در طی ادوار بعد، به‌منظور حفظ کاشی‌ها از نابودی و دستبرد، روی صندوقهٔ قبر نصب‌شده‌اند.

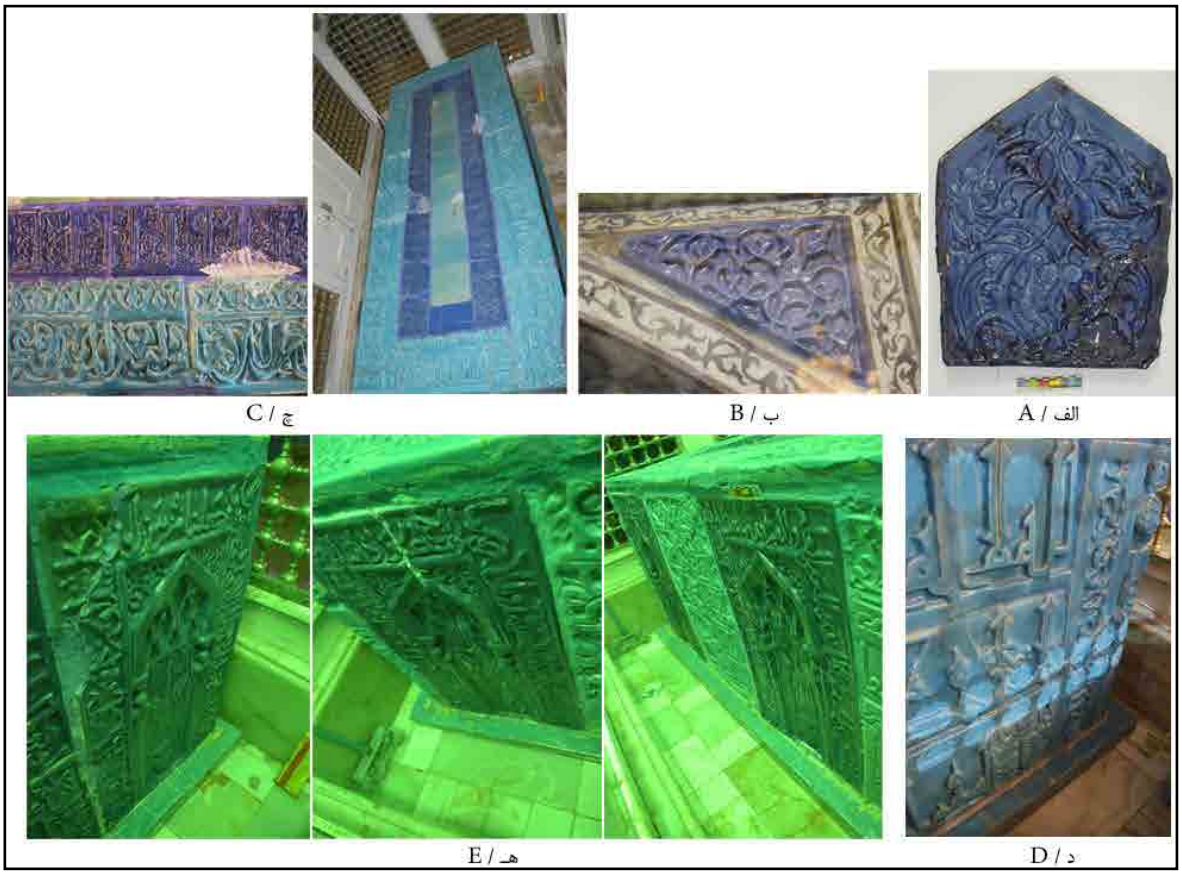

تصویر ۳: امامزاده سلطان سید اسحاق ساوه: الف) و ب) کاشی‌های محراب، ج) صندوقه و کتیبهٔ روی آن، د) کتیبهٔ کوفی جبهه شمالی، هـ) لوح محرابی‌شکل جبههٔ جنوبی (نگارندگان، ۱۳۹۳).

Fig. 3: Imāmzādi Sultan Sayyid Isaac in Savih: A) and B) Mihrab tilework, C) Shrine Tomb Chest and inscription on it, D) Kufic inscription on the northern facade, E) Mihrab-shaped plaques on the southern facade (Authors, 2014).

صندوقهٔ قبر امامزاده محمد مجموعهٔ بایزید بسطامی

مجموعهٔ بایزید بسطامی در استان سمنان، شهر بسطام در کنار میدان مصدق واقع‌شده است. مجموعهٔ بایزید بسطامی آثاری از دوران سلجوقی، ایلخانی را شامل می‌گردد (مخلصی، ۱۳۵۹: ۲۴۰-۲۲۰). این مجموعه دارای امامزاده‌ای است که صندوقهٔ قبر آن، دارای کاشی‌کاری تاریخی است. احداث ساختمان بقعهٔ امامزاده محمد را، به «غازان‌خان» ۷۰۳-۶۹۴ هـ.ق. نسبت می‌دهند (حقیقت، ۱۳۸۵: ۳۳۴). «مخلصی»، قبر امامزاده را، ساده توصیف کرده است (مخلصی،۱۳۵۹: ۲۲۶)؛ البته امروزه تزئیناتی روی صندوقهٔ قبر دیده می‌شود. دیوارهٔ صندوقهٔ قبر ترکیبی

از آجرهای لعاب‌دار فیروزه‌ای که کیفیت نازلی دارند و آجرهای بدون لعاب، است. درست در بالای تزئین مذکور، کتیبهٔ فیروزه‌ای به‌خط برجسته و دارای زمینه‌ای با طرح‌های گیاهی برجسته است که شخص دفن‌شده را، معرفی می‌کند: «بسم الله الرحمن الرحیم هذا قبر السید العزه آل‌طاهره و فخرالرسول‌الله تاج‌الموحدین شرف‌المؤمنین السید محمد- بن‌جعفرالصادق‌رضوان‌الله تعالی» (تصویر ۴: الف)، این کتیبه متأسفانه تاریخ ندارد و قابل‌مقایسه با نمونه‌هایی چون لوح‌های کتیبه‌ای امامزاده شاه‌جعفر قم مورخ ۶۶۷هـ.ق. ش.ث. ۱۸۶۴(کلبادی‌نژاد و یوسف‌زاده، ۱۳۹۰: ۸۵) و امامزاده سلطان سید اسحاق ساوه به تاریخ ۶۷۶هـ.ق. (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۲۴) است که با تاریخ ساخت امامزاده به‌دستور غازان، مطابقت دارد و احتمالاً مربوط به تزئینات اولیهٔ امامزاده، در اواخر سدهٔ هفتم هجری‌قمری است. هم‌چنین دو لوح کاشی با نقش‌برجستهٔ گیاهی و کاشی‌های فیروزه‌ای مربع و مستطیل‌شکل ساده، روی صندوقه دیده می‌شود (تصویر ۴: ب). عدم هماهنگی بین تزئینات نشانگر این است که به دفعات، تغییراتی در آن داده‌شده است. کاشی‌های مربع و مستطیل‌شکل فیروزه‌ای، هیچ ارتباطی با صندوقه ندارد. لوح‌های برجستهٔ کاشی روی قبر، که البته شکسته شده‌اند، در زمانی نامشخص روی قبر نصب‌شده‌اند. «زاره» گزارش می‌دهد این کاشی‌های نقش‌برجسته، قرنیزِ یکی از بناها با گنبد مخروطی به‌نام آرامگاه کاظم‌خان (احتمالاً غازان‌خان بوده که زاره به این شکل ثبت‌کرده) را تزئین می‌کرده (Sarre, 1910: 118) و هرکدام از این الواح کاشی، دارای طرحِ هم‌سان بوده است (Pickett, 1997: 62). این‌که این الواح، دقیقاً متعلق به چه دوره‌ای است، مشخص نیست. شاید در ارتباط با تغییراتی است که در دورهٔ قاجار، در مجموعه صورت‌گرفته است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲، ج۱: ۱۱۹؛ حقیقت، ۱۳۸۵: ۳۳۸). در امامزاده یحیی ورامین نیز، که از ابنیهٔ دوران ایلخانان است، قرنیز آرامگاه، با کاشی‌های برجسته با طرح هم‌سان احتمالاً قاجاری، تزئین شده است (Overton & Maleki, 2020: 132).

تصویر ۴: امامزاده محمد مجموعه بایزید بسطامی. الف) صندوق قبر وکتیبه دور صندوقه ب) لوح‌های کاشی نقش‌برجسته (نگارندگان،۱۳۹۳).

Fig. 4: Imāmzādi Mohammad, part of the Bayazid Bastami Complex: A) Tomb Chest and Inscription surrounding the Tomb Chest, B) Relief-embellished tiles (Authors, 2014).

بنای ویران اسفستان (سراب)

اسفستان یا اسبستان، یکی از روستاهای دهستان آغمیون شهرستان سراب است، که در کیلومتر چهار جادهٔ سراب به اردبیل واقع‌شده است (تصویر ۵: الف). این بنای آجری شامل چندین اتاق و یک راهرو است. نصف سردر آن ریخته و تنها پایهٔ راست سردر ورودی، به ارتفاع شش متر، باقی‌مانده است. به احتمال زیاد، این بنا مقبره‌ای بوده با سردری بلند، که ارتفاعی نزدیک به ۱۰متر داشته است (طباطبایی، ۱۳۵۵، ج۲: ۵۶۳). تزئینات بنا، شامل کاشی‌کاری در ترکیب با گچ و آجر است که فقط در قسمت پایهٔ راست سردر، می‌توان آن‌را مشاهده نمود. زاره، این بنا را معاصر گنبد سلطانیه می‌داند (Sarre, 1910: 24). پیکت، نیز به نیم‌ستون‌هایی با برگ نخل‌های فیروزه‌ای ابتدایی که بر زمینهٔ لاجوردی تزئین شده‌اند، اشاره می‌کند و احتمال می‌دهد که این‌ها، قطعات بریده‌ای بوده‌اند که در کنار هم، یک شکل کامل را تشکیل می‌داده‌اند[۴] و معتقد است این طرح، بسیار ابتدایی‌تر از سلطانیه و مربوط به زمانی زودتر است (Pickett, 1997: 108). تزئینات کاشی‌کاری باقی‌ماندهٔ این بنا، بیش از آن‌که مشابه تزئینات کاشی‌کاری سلطانیه (۷۰۴ تا ۷۱۳ هـ.ق.)، (آملی، ۱۳۸۱، ج۲: ۲۵۷؛ ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۵۱) باشد، قابل‌مقایسه با ابنیهٔ ترکیه است؛ مانند: مدرسهٔ سیرچالیِ قونیه، به‌تاریخ۱۲۴۲م./۶۳۹ هـ.ق. (URL/7) و مدرسهٔ گوکِ توکات ۱۲۶۰م./۶۵۸هـ.ق. (URL/8) و مسجد جامع اشرف اوغلو سلیمان بی ۱۲۹۱م./۶۸۹هـ.ق. (URL/9) که نشان از تأثیرپذیری از آثار ترکیه است. حضور لعاب سیاه، طرح‌های عمدتاً هندسی و نقوش گیاهی در کاشی‌کاری معرقِ این بنا، که در ابنیهٔ میانهٔ سدهٔ هفتم تا ابتدای سدهٔ هشتم هجری‌قمری در ایران دیده نمی‌شود؛ درحالی‌که در آثار ترکیه رایج بوده است. ممکن است سنتی تحت‌تأثیر آناتولی، در تاریخی پیش از پروژهٔ سلطانیه، در شمال‌غرب ایران رایج بوده است. زاره، در اظهارنظری دیگر، نتیجه می‌گیرد که شاید این بنا، براساس سنتی که پیش‌تر در منطقهٔ آذربایجان وجود داشته، ساخته‌شده باشد و مستقل از سلطانیه است (Pickett, 1997: 108). شاید قابل‌مقایسه بودن کاشی‌کاری اسفستان سراب با ابنیهٔ دیگر در این خطه، مانند: سید ابوالقاسم عجب‌شیر(تصویر ۵: ب)، شعیب‌دوزال اهر (تصویر ۶)، گنبد غفاریه (URL/10) و باقی‌مانده‌های کاشی‌کاری شنب غازان (تصویر ۵: ج)[۵]، نشانه‌های حضور یک سنت مستقل باشد، که شاخصهٔ آن لعاب سیاه است. با توجه به موارد ذکر شده، مشابهت با ابنیهٔ متعلق به سال‌های پایانی سدهٔ هفتم هجری‌قمری ترکیه و مشابهت با تعدادی کاشی متعلق به شنب غازان مورخ ۶۹۸ تا ۷۰۲ هـ.ق. (شیرازی، ۱۳۳۸، ج۳: ۳۸۲) با رعایت احتیاط، احتمالاً این بنا، متعلق به سال‌های پایانی سدهٔ هفتم هجری‌قمری تا سال‌های پیش از شروع ساخت مقبرهٔ الجایتو است. احتمالاً سنتی در شمال‌غرب ایران به تأثیر از آناتولی شکل‌گرفته بوده که شاید حتی مقدمه‌ای بر تزئینات کاشی‌کاری متمایز و نوآورانهٔ گنبدِ سلطانیه بوده است. امروزه در این بنایِ ویران، تکنیک کاشی‌کاری معرق، تزئینات معقلی و لعاب‌پران دیده می‌شود. کاشی‌کاری معرق این بنا، به اشکال شمسهٔ هشت، ترنج، مربع، مثلث، پنج‌کند، پابزی و نقش گل نیلوفر، در رنگ‌های فیروزه‌ای و سیاه و سفید اجرا شده است (تصویر ۵: د). نقش گل نیلوفر فیروزه‌ای بر زمینهٔ سیاه، که زمانی نیم‌ستون‌ها را تزئین می‌کرده، امروزه وجود ندارد و تنها براساس طرح «زاره»، از وجودش آگاه شده‌ایم (Sarre, 1901: 53, 65) و با مقایسهٔ طرح «زاره» با بقایایِ امروز، به‌جای رنگ سفید، گچ سفید در ترکیب با کاشی سیاه و فیروزه‌ای، به‌صورت دو نوار مجزا، دور کاشی‌کاری معرق دیده می‌شود. کاشی لعاب‌پران نیز، در اشکال مختلف هندسی مثل شمسهٔ پنج‌پر، در کاشی‌های فوق‌الذکر، اجرا شده‌اند. کاشی‌نرهٔ فیروزه‌ای‌رنگ، به‌صورت معقلی، تنها در قسمت باقی‌ماندهٔ مقرنسِ طاق‌نمایِ درگاه ورودی، دیده می‌شود (تصویر ۵: هـ).

امامزاده شعیب‌دوزال (اهر)

این بنا در ۶۵کیلومتری جلفا، مشرف به رودخانهٔ ارس در روستای دوزال قرار دارد (تصویر ۶: الف). بنا فاقد تاریخ است و تنها دارای تزئینات کاشی‌کاری است. تزئینات کاشی‌کاری در این بنا، در نوار قزنیز فوقانی و قاب‌های فوقانی دو در ورودی و فضای داخلی سقف و قاب‌های مربع‌شکل میانهٔ بدنهٔ خارجی، به‌صورت گره‌سازی با کاشی‌های سیاه و فیروزه‌ای، بر زمینهٔ آجر و گچ، قابل مشاهده است. عمدهٔ کاشی‌کاری قرنیز فوقانی، حاصل بازسازی‌های سال‌های اخیر است که به‌نظر می‌رسد؛ براساس قسمت‌های باقی‌مانده، صورت‌گرفته است؛ چراکه بخشی از

تصویر ۵: بنای ویران اسفستان سراب: الف) سردر باقی‌مانده (نگارندگان، ۱۳۹۳)، ب) کاشی‌کاری معرق و لعاب‌پرانِ مقرنس امامزاده ابوالقاسم عجب‌شیر (نگارندگان، ۱۳۹۳)، ج) قطعات کاشی‌کاری از شنب‌غازان (امروزه در اختیار انجمن فرهنگی و تاریخی شنب‌غازان)، د) معرق و لعاب‌پرانِ سردر و نغولِ اسفستان سراب، هـ) معقلی سردر اسفستان سراب (نگارندگان، ۱۳۹۳).

Fig. 5: The Ruined Isfastān Sarāb Building: A) Remaining entrance arch (Authors, 2014) B) Mosaic and Lʿāb parān tilework of the Muqarnas at Imāmzādi Sayyid Abu al-Qāsim Ajabshyr (Authors, 2014) C) Tile fragments from the Shanbi Ghāzān (currently held by the Shanbi Ghāzān Cultural and Historical Association) D) Mosaic and Lʿāb parān tilework of the entrance arch, E) Maʿqilī (Square Kufic) tilework at the entrance arch (Authors, 2014).

گره‌سازی کهنه و قدیمی می‌نماید (تصویر ۶: ب). کاشی‌کاری زیر سقف، سالم‌ترین قسمت از تزئینات این بنا است (تصویر ۶: ج). کاشی‌کاری‌های قاب‌های فوقانی دو در ورودی، دچار ریختگی‌شده و فقط در یکی از آن‌ها، تزئینات گره‌سازی باقی‌مانده، دیگری کاملاً از بین‌رفته و فقط قسمت اندکی از حاشیهٔ آن، باقی‌مانده است (تصویر ۶: د). گره‌سازی با نوارهای لاجوردی در ترکیب با نوارهای فیروزه‌ای و آجری، یکی از ویژگی‌های کاشی‌کاری ایرانی است؛ درحالی‌که قبل از دورهٔ ایلخانی، در آناتولی رخ نمی دهد (Pickett, 1997: 59). در دورهٔ سلجوقی، به‌صورت تک‌رنگ فیروزه‌ای در ترکیب با گچ و آجر استفاده‌شده و در دورهٔ ایلخانی با نوارهای لاجوردی در ترکیب با نوارهای فیروزه‌ای و آجری، در ابنیه‌ای چون: نمای بیرون گنبد سلطانیه ۷۱۰هـ.ق. (حمزه‌لو، ۱۳۸۱: ۹۰، ۲۹۴)، مسجد جامع ورامین مورخ ۷۲۲ و ۷۲۶ هـ.ق. (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۷۰)، دیده می‌شود. گره‌سازی در ترکیب با نوارهای فیروزه‌ای و سیاه، تنها

در خطهٔ آذربایجان، در ابنیه‌ای چون: شنب‌غازان و گنبد غفاریه استفاده‌شده، که احتمالاً تحت‌تأثیر آناتولی بوده است؛ به‌عنوان مثال، مشابه تزئینات این برج، در بنای مسجد جامع ملطیه (اولوجامع) مورخ ۱۲۲۰-۱۲۴۷م./۶۱۶-۶۴۴هـ.ق. دیده می‌شود (تصویر ۶: هـ)، (URL/11). هم‌چنین تزئینات کاشی‌کاری این بنا، با قطعات گره‌سازی لاجوردی و سیاهِ مکشوفهٔ شنب‌غازان، مورخ ۶۹۸ تا ۷۰۲ هـ.ق. (شیرازی، ۱۳۳۸، ج۳: ۳۸۲) شباهت دارد (تصویر ۵: ج) و در مقایسه با گنبد غفاریهٔ مراغه، در حدود ۷۱۶ تا ۷۲۸ هـ.ق. (دیباج، ۱۳۴۳: ۴۱) سطحی نازل‌تر دارد (تصویر ۶: و) و به‌نظر می‌رسد متعلق به زمانی قدیمی‌تر است. نمونهٔ غفاریه، با این‌که بسیار آسیب‌دیده، فضای بین گره‌سازی فیروزه‌ای و سیاه، با شمسهٔ کاشی پر شده و درمجموع پرتکلف است. بنابر موارد ذکر شده، احتمالاً کاشی‌کاری این ساختمان، متعلق به گروهی از بناهای آذربایجان است که براساس سنتی که تحت‌تأثیر آناتولی بوده، تزئین‌شده و احتمالاً متعلق به اوایل سدهٔ هشتم هجری‌قمری پیش از پروژهٔ سلطانیه، یا هم‌زمان با آن، در حدود ۷۰۰ تا ۷۱۵ هـ.ق. باشد و ترکیبی از تأثیر کاشی‌کاری موجود در آذربایجان در دورهٔ ایلخانی و تأثیرات آناتولی را، نشان می‌دهد.

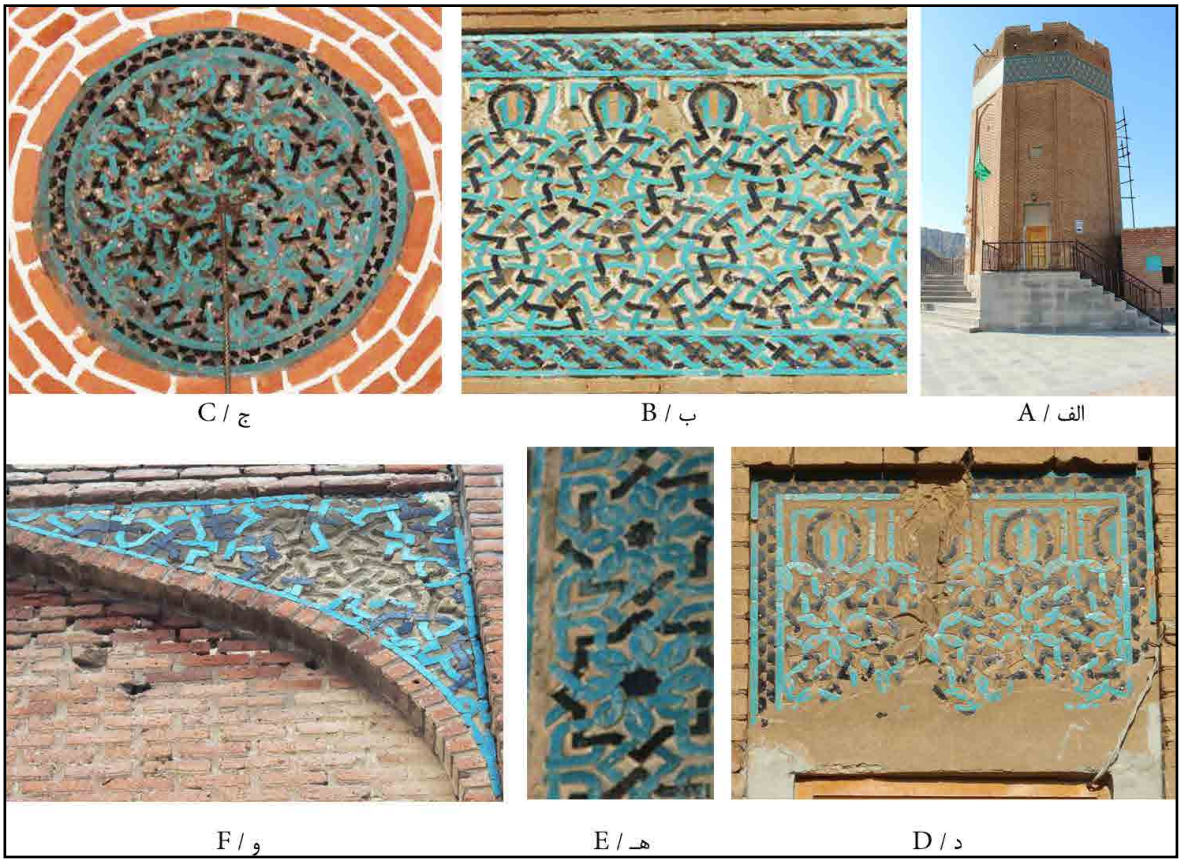

تصویر ۶: الف) امامزاده شعیب‌دوزال اهر، ب) گره‌سازی قرنیز فوقانی، ج) گره‌سازی زیر سقف، د) گره‌سازی بالای ورودی (کاظمی،۱۳۹۶)، هـ) ملطیه ترکیه (URL/11) و) گره‌سازی گنبد غفاریه (نگارندگان، ۱۳۹۳).

Fig. 6: A) Imāmzādi Shuʿayb Duzāl Ahar B)Upper cornice Strapwork, C) Strapwork design beneath the ceiling, D) Strapwork above the entrance (Kazemi, 2017) E) Malatya, Turkey (URL/11) f) Strapwork at the Ghafariyah Dome(Authors, 2014).

امامزاده هود (صفیه خاتون)، (درجزین)

امامزاده هود درجزین در استان همدان، شهرستان همدان، در روستای ینگی‌قلعهٔ قروهٔ درجزین، واقع‌شده است. این بنا ازجمله ابنیهٔ فراموش‌شدهٔ ایلخانی است. این امامزاده فاقد کتیبهٔ تاریخ‌دار است. فقط «ویلبر» آن‌را به دورهٔ ایلخانی منسوب کرده است و توضیح دیگری نمی‌دهد (ویلبر، ۱۳۶۵: ۲۰۴). تزئینات کاشی‌کاری این بنا، به کاشی‌کاری معرق و تزئینات معقلی و لعاب‌پران قابل تقسیم است. کاشی‌کاری معرق در پشت بغل نغول‌های بدنهٔ بیرونی بنا، با کاشی‌های شش‌ضلعی منتظم، لوزی و مربع و در لبهٔ زیرین طاقِ طاق‌نمای جنوبی، با طرح‌های

گیاهی در رنگ‌های فیروزه‌ای، لاجوردی و سفید، اجرا شده است. شیوهٔ تزئین لعاب‌پران با طرح چهارلنگه برروی کاشی‌های لوزی‌شکل، دیده می‌شود (تصاویر ۷: الف، ب). دستهٔ دوم مشتمل‌بر، بدنهٔ نغول‌های خارجی بنا، در طرح سادهٔ هندسی و کتیبهٔ کوفی بنایی است. از تزئینات کاشی‌کاری معرق، با طرح‌های گیاهی، در حد ناچیزی باقی‌مانده است. با توجه به شباهتِ تزئینات کاشی‌کاری در طرح گیاهی این بنا با تزئینات کاشی‌کاریِ زیر مقرنسِ طاق‌نماهای برج شیخ حیدر مشکین‌شهر (تصویر ۷: ج) با تاریخی در حدود ۷۱۶ تا ۷۲۵هـ.ق. (Pickett, 1997: 108) و استفاده از لعاب سفیدرنگ، که شروع استفادهٔ مداوم از آن متعلق به ربع اول سدهٔ هشتم هجری‌قمری است و مشابهت معماری بنا با امامزاده جعفر اصفهان، متعلق به حدود ۷۲۵هـ.ق. (هنرفر، ۱۳۵۰: ۳۰۰) و کیفیت نقوش گیاهی، که بالاتر از سلطانیهٔ ۷۰۴ تا ۷۱۳هـ.ق. (آملی، ۱۳۸۱، ج۲: ۲۵۷؛ ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۵۱) به‌نظر می‌رسد، شاید بتوان تاریخی در حدود ۷۲۰ تا ۷۳۰هـ.ق. را برای این تزئینات پیشنهاد نمود.

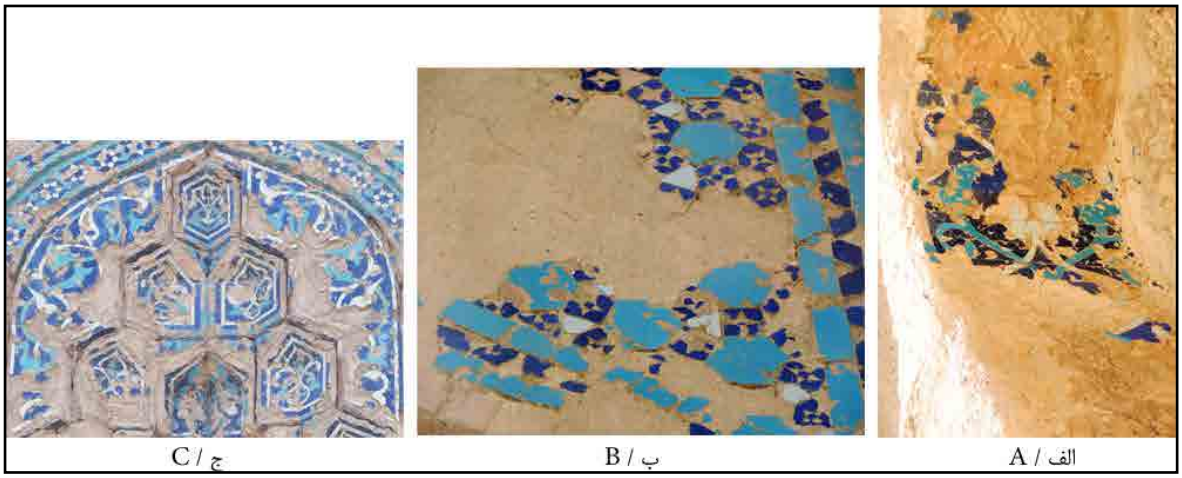

تصویر ۷: امامزاده هود درجزین همدان: الف) کاشی‌کاری معرق زیر طاق نغول نمای بیرونی، ب) کاشی‌کاری معرق و لعاب‌پرانِ لچکی نمای بیرونی (عکس از زهرا جعفری‌فرد)، ج) کاشی‌کاری سردر بقعهٔ شیخ حیدر مشکین‌شهر (نگارندگان، ۱۳۹۳).

Fig. 7: Imāmzādi Hud Darjazyn in Hamidān: A) Mosaic tilework beneath the niche arch on the exterior, B) Mosaic and Lʿāb parān tilework on the outer Spandrel (Photo by Zahra Jafari Fard), C) Mosaic tilework of the entrance of Shaykh Hiydar Tower in Ardabyl (Authors, 2014).

کاشی‌کاری مدرسهٔ شمسیه (یزد)

این مدرسه در خیابان رجایی و کوچهٔ چهارمنار قرار دارد، که معروف به بقعهٔ سیدشمس‌الدین است. از این بنا نیز کتیبه‌ای که بتوان تاریخ ساخت بنا را با استناد به آن، روشن ساخت به‌دست نیامده است. «جعفری» دو تاریخ را درمورد اتمام عمارت بیان کرده است که یکی ۷۲۷ هـ.ق. و دیگری نیز ۷۳۳ هـ.ق. است (جعفری، ۱۳۴۳: ۱۱۱). «افشار» می‌نویسد: بخش بزرگی از مدرسهٔ شمسیه ویران‌شده بود و تنها اتاق مقبره و ایوان ورودی و قسمتی از سردر باقی‌مانده است (افشار، ۱۳۷۴، ج۲: ۵۹۳-۵۹۰). دیوار دور صحن، در سال‌های اخیر به شکل جدیدی بازسازی و تزئین‌شده و تزئینات کاشی‌کاری معرق آن‌ها، کاملاً جدید است. سیر بازسازی صحن را، می‌توان در مجموعهٔ عکس‌های این بنا، که متعلق به دههٔ ۷۰ و ۸۰م. است، پیگیری کرد (URL/12). تزئینات این بنا، شامل نقاشی روی گچ، گچ‌بری و کاشی‌کاری است (افشار، ۱۳۷۴، ج۲: ۵۹۵). تزئینات کاشی‌کاری معرق را، که به نظر اصیل می‌آید، تنها در نغول‌های جوانب ایوان ورودی بقعه، می‌توان مشاهده کرد که در نغولِ جبههٔ شمالی ایوانِ ورودیِ بقعه، ریختگی بسیاری دارد (تصویر ۸: الف). تزئینات دو نغول شامل: طرح‌های اسلیمی لعاب‌دار و بدون لعاب و کاشی‌هایی به‌شکل ترنج، پنج‌کند، طبل، دولنگه، گیوه، لوزک و شمسهٔ پنج، سرمه‌دان در رنگ‌های فیروزه‌ای، لاجوردی و سفید است. تزئینات معرق این بنا را، می‌توان در بین تزئینات کاشی‌کاری معرقِ مدرسهٔ شهاب‌الدین‌قاسم‌طراز (تصویر ۹۳ در: Pickett, 1997) مورخ ۷۳۷ هـ.ق. و محراب مسجد جامع یزد (شکری، ۱۳۹۴: ۲۳۵) مورخ ۷۷۷هـ.ق. قرار داد. به‌لحاظ اجرای معرق و کیفیت اجرا، کمی ظریف‌تر از معرق سردر و هشتی مدرسهٔ شهاب‌الدین‌قاسم‌طراز است و

به‌نظر می‌رسد، متعلق به تاریخی اندکی پس از این مدرسه هستند. احتمالاً در حدود نیمهٔ سدهٔ هشتم هجری‌قمری. علاوه‌بر تزئینات کاشی‌کاری معرق، کاشی‌های شکستهٔ شمسه و چلیپا طلاچسبان، در قسمت تحتانی ازارهٔ ایوان نصب است که به‌دلیل کیفیت نصب‌شان، احتمالاً مربوط به قسمت دیگری از بنا بوده‌اند و در مدرسه یافت‌شده و برای حفاظت بهتر دوباره نصب‌شده‌اند (تصویر ۸: ب). این کاشی شباهت بسیاری به کاشی مکشوفه از محلهٔ فهادان یزد متعلق به دورهٔ ایلخانی دارد (میش‌مست‌نهی و مرتضوی، ۱۳۹۹: ۲۵۲)؛ به‌نظر می‌رسد متعلق به تاریخی هم‌زمان با اتمام بنا، یعنی ۷۲۷ یا ۷۳۳هـ.ق. است؛ هم‌چنین قطعات شکستهٔ کاشی نقش‌برجستهٔ زرین‌فام، منسوب به مدرسهٔ شمسیه است[۶] (تصویر ۸: ج)؛ که شباهت بسیاری به کاشی‌های نقش‌برجستهٔ زرین‌فام مدرسهٔ کمالیه و بقعهٔ سید رکن‌الدین (Watson, 1977: 190) دارد. کاشی‌کاری معقلی نیز، در هشتی ورودی، در دو قسمت سقف و ازاره، دیده می‌شود. معقلی سقف بسیار نو و جدید می‌نماید؛ درحالی‌که معقلی‌های ازارهٔ هشتی، به‌نظر قدیمی و احتمالاً متعلق به سردر قدیمی ورودی مدرسه است.

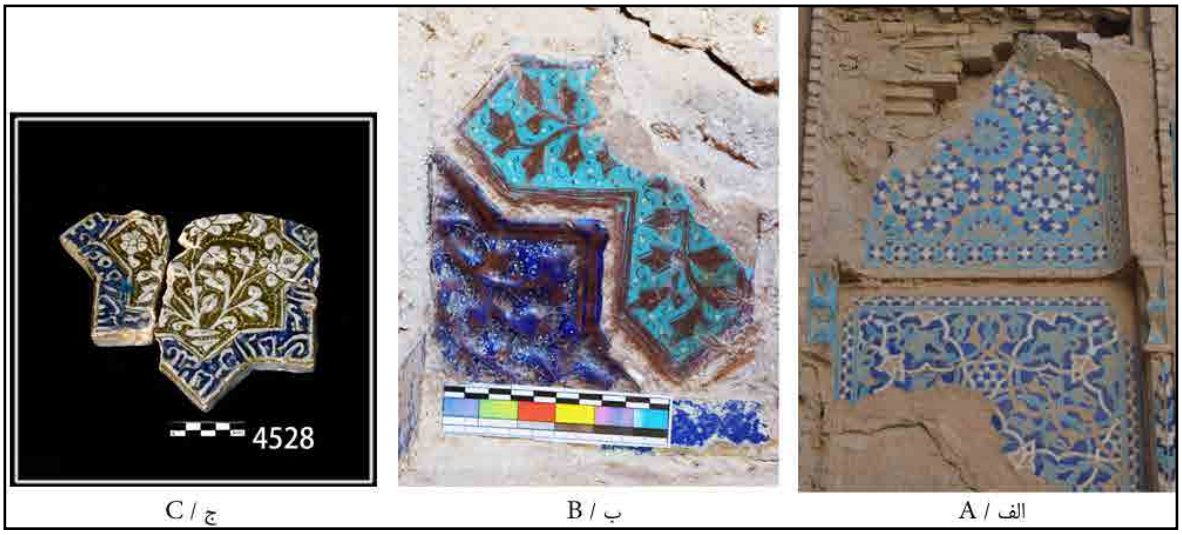

تصویر ۸: مدرسهٔ شمسیه: الف) کاشی‌کاری معرق و لعاب‌پران جانب شمالی ایوان شرقی، ب) کاشی طلاچسبان ایوان شرقی (نگارندگان، ۱۳۹۳)، ج) کاشی زرین‌فام منسوب به شمسیه (آرشیو میراث‌فرهنگی یزد).

Fig. 8: Shamsiyyih School in Yazd: A) Mosaic and Lʿāb parān tilework on the northern side of the eastern iwan, B) Gilded tile in the eastern iwan (Authors, 2014) C) Luster tile attributed to Shamsiyyih (Archive of Cultural Heritage, Yazd).

کاشی‌کاری مدرسهٔ شهاب‌الدین‌قاسم‌طراز (یزد)

در محلهٔ شاه ابوالقاسم و جنب حسینیهٔ شاه ابوالقاسم یزد واقع‌شده است. امروزه در جای مدرسهٔ خواجه شهاب‌الدین‌قاسم‌طراز، مسجد جدیدی برپا شده و از بقایای بنای سدهٔ هشتم هجری‌قمری فقط سردر و هشتی ورودی صحن باقی‌مانده است (افشار، ۱۳۷۴، ج۲: ۶۰۵). تزئینات این بنا شامل کاشی‌کاری و اندکی نقاشی روی گچ است. در این مدرسه، کتیبه‌ای که تاریخ دقیق ساخت بنا را مشخص کند، به‌دست نیامده، اما «جعفری» از مورخان قرن نهم هجری‌قمری تاریخ اتمام بنا را ۷۸۷هـ.ق. ذکر کرده است (جعفری، ۱۳۴۳: ۱۲۸-۱۲۷). ولی «افشار» این تاریخ را براساس مندرجات کتاب تاریخ جدید یزد (کاتب، ۱۳۴۵: ۱۳۸) و جامع مفیدی (مستوفی‌بافقی ۱۳۸۵، ج۳: ۲۵۳) که از مورخین بعد از جعفری به‌شمار می‌روند، به سال ۷۳۷هـ.ق. اصلاح کرده است (افشار، ۱۳۷۴، ج۲: ۶۰۵). تزئینات کاشی‌کاری این بنا، محدود به سردر، هشتی ورودی، ازاره‌های ایوان منتهی به کریاس و غرفه‌های دور صحن می‌شود. تزئینات کاشی‌کاری معرق سردر و سقف هشتی ورودی، در وضعیت مناسبی قرار دارند و نزدیک به تزئینات معرق مدرسهٔ شمسیه ۷۲۷ تا ۷۳۳ هـ.ق. (جعفری، ۱۳۴۳: ۱۱۱) است (تصویر ۸: الف و ۹: الف، ب) و در مقایسه با کاشی‌کاری معرق ابنیه متعلق به ربع سوم سدهٔ هشتم هجری‌قمری مانند محراب مسجد جامع یزد، مورخ ۷۷۷هـ.ق. (شکری، ۱۳۹۴: ۲۳۵). از نظر تنوع رنگ‌ها و نقوش و کیفیت اجرا، در سطح پایین‌تری قرار دارد؛ لذا مقایسهٔ کاشی‌کاری این بنا، اصلاح تاریخ از جانب آقای «افشار» را تأیید می‌کند؛ ازجمله

تزئینات کاشی‌کاری که در این بنا کمتر شناخته شده شامل: ۱) کاشی‌های سفید، فیروزه‌ای و لاجوردی قالبی، با نقش گیاهی برجسته در فرم‌های سلی، نیم‌سلی، سلی (در فرم Y) که امروزه ۲۰عدد از این کاشی‌ها، به‌صورت نامنظم در ازارهٔ هشتی ورودی، نصب‌شده است و تعدای از آن‌ها در کف هشتی ریخته بود (تصویر ۹: د). بنا به عکسی که «اوکین» در سال ۱۹۷۳م. گرفته، ازارهٔ هشتی ورودی، کاملاً با کاشی‌های مذکور تزئین شده‌بوده[۷] (عکس ۱۰۰ در: Pickett, 1997). هم‌چنین «افشار» گزارش می‌دهد تعدادی از این کاشی‌ها، در انبار مدرسه، روی‌هم قرار داشته‌اند (افشار، ۱۳۷۴، ج۳: ۱۱۵۳). به‌لحاظ فرم و ترکیب استفاده‌شده، قابل‌مقایسه با کاشی‌های زرین‌فام و تک‌رنگ لاجوردی نقش‌برجسته در زیر طاق ایوان طبقهٔ اول بقعهٔ پیربکران اصفهان، مورخ ۷۰۳ تا ۷۱۲هـ.ق. (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۳۵؛ حمزوی و اصلانی، ۱۳۹۱: ۲۶۵) است. کاشی‌های نقش‌برجستهٔ این بنا، در دورهٔ ایلخانی منحصربه‌فرد هستند و همتایی در سایر ابنیه ندارد. ۲)کاشی شمسهٔ زرین‌فام، در ترکیب با چهارلنگهٔ لاجوردی، که بنابر مشاهدهٔ اوکین، در هشتی ورودی، نزدیک به کاشی‌های نقش‌برجسته قرار داشته[۷] که امروزه در بنا وجود ندارد؛ احتمالاً به‌منظور جلوگیری از دزدیده شدن در زیر لایه‌ای از گچ یا خشت پنهان شده باشد (عکس ۹۹ در: Pickett, 1997). ۳) نوار حاشیه‌ای از کاشی‌های شمسهٔ لاجوردی و سفید کوچک، در ترکیب با کاشی‌های نیم‌چلیپا لاجوردی، که در ازارهٔ غرفه‌های مشرف به صحن واقع‌شده است (تصویر ۹: ج). به‌نظر می‌رسد به‌دلیل استفاده از رنگ سفید، تکامل‌یافتهٔ نمونه‌های واقع‌در امامزاده جعفر دامغان (URL/6) و منارجنبان اصفهان (URL/5) و پیربکران اصفهان (حمزوی و اصلانی، ۱۳۹۱: ۲۴۰) است؛ از این‌رو به‌نظر می‌رسد متعلق به تاریخی ۷۳۷هـ.ق. است (افشار،۱۳۷۴، ج۲: ۶۰۵).

کاشی زرین‌فام بقعهٔ شیخ علی بنیمان (بیداخوید)

این بقعه در استان یزد، ۱۰۰کیلومتری شهرستان یزد در قریهٔ بیداخوید که بین قراء توران‌پشت و علی‌آباد قرار دارد. این بنا متعلق به سدهٔ نهم هجری‌قمری است (گلمبک، ۱۳۷۴: ۵۲۲-۵۲۴). در این‌میان، در سکوی جانب راست ورودی راهرو منتهی به مزار شیخ، کاشی هشت زرین‌فامی با نقوش گیاهی و کتیبهٔ فارسی نصب‌شده، که گویا بنابر سبک آن، متعلق به سدهٔ هشتم هجری‌قمری است (تصویر ۱۰: الف). با توجه به تاریخی که مجموعهٔ بنیمان دارد و مکان قرارگیری این کاشی، که به احتمال زیاد، محل اصلی نصب آن نیست، امکان دارد این کاشی زرین‌فام، متعلق به این بنا نبوده و از جایی دیگر، به این بنا آورده‌شده و نصب‌گردیده است. برروی کاشی، ابیاتی از باب اول بوستان سعدی، نوشته‌شده است. این کاشی به‌لحاظ خط کتیبه، طرح و کیفیت اجرای نقوش، با کاشی‌های امامزاده میرمحمد حنفیهٔ خارک، با تاریخ ۷۳۸ هـ.ق. (تصویر ۱۰: ب) قابل‌مقایسه است که جزو آخرین تولیدات کاشان است، که تا دههٔ چهارم سدهٔ هشتم هجری‌قمری ادامه یافت (Watson, 1977: 82)؛ هم‌چنین نمونهٔ مشابه این کاشی را، می‌توان در موزهٔ «اسمیثسونیَن / Smithsonian»، به ش.ث. FSC-P-6944، (URL/13) مشاهده کرد. کاشی موجود در موزه، به سدهٔ چهاردهم میلادی/هشتم هجری‌قمری منسوب‌شده و دارای نقوش گیاهی در مرکز، بر زمینه‌ای ساده و حاشیهٔ کتیبه‌ای فارسی است.

ورودی کوچک شرقی دومنار دارالضیافه (دارالبطیخ)

دو منار دارالضیافه (دارالبطیخ) که از وجه تسمیه آن اطلاعی در دست نیست (هنرفر، ۱۳۵۰: ۲۹۰)، در خیابان کمال، ابتدای کوچه حاجی‌کاظم‌زاده، در محلهٔ قدیمی جویبارهٔ اصفهان، واقع است. بنابر نظر «ویلبر»، این دومنار، سردر یک مجموعهٔ بزرگ است که امروزه از آن مجموعه، فقط ورودی کوچکی در جانب شرقی باقی‌مانده است (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۸۲)، (تصویر ۱۱: الف). «حمدالله مستوفی» در نزهةالقلوب بیان می‌دارد: زمانی‌که کتاب را نوشته، مردم اصفهان سنی شافعی بوده‌اند (مستوفی، ۱۳۳۶: ۵۳). این نشان می‌دهد مناره‌ها هنگامی ساخته شده‌اند که شیعه در اصفهان، از محافظت سلطنتی برخوردار بوده، یعنی در حدود ۷۰۹ تا ۷۱۶هـ.ق. هیچ دلیلی وجود ندارد که این تاریخ را رد کنیم، ولی چون کلمات شیعه، کمی بعد از ۷۴۱، در مدرسهٔ امامی نوشته‌شده، می‌توان این مناره‌ها را، متعلق به این تاریخ نیز دانست (Pickett, 1997: 119). «ویلبر» تاریخ این دومنار را، در حدود ۷۲۰ تا ۷۴۰هـ.ق. می‌داند (ویلبر،

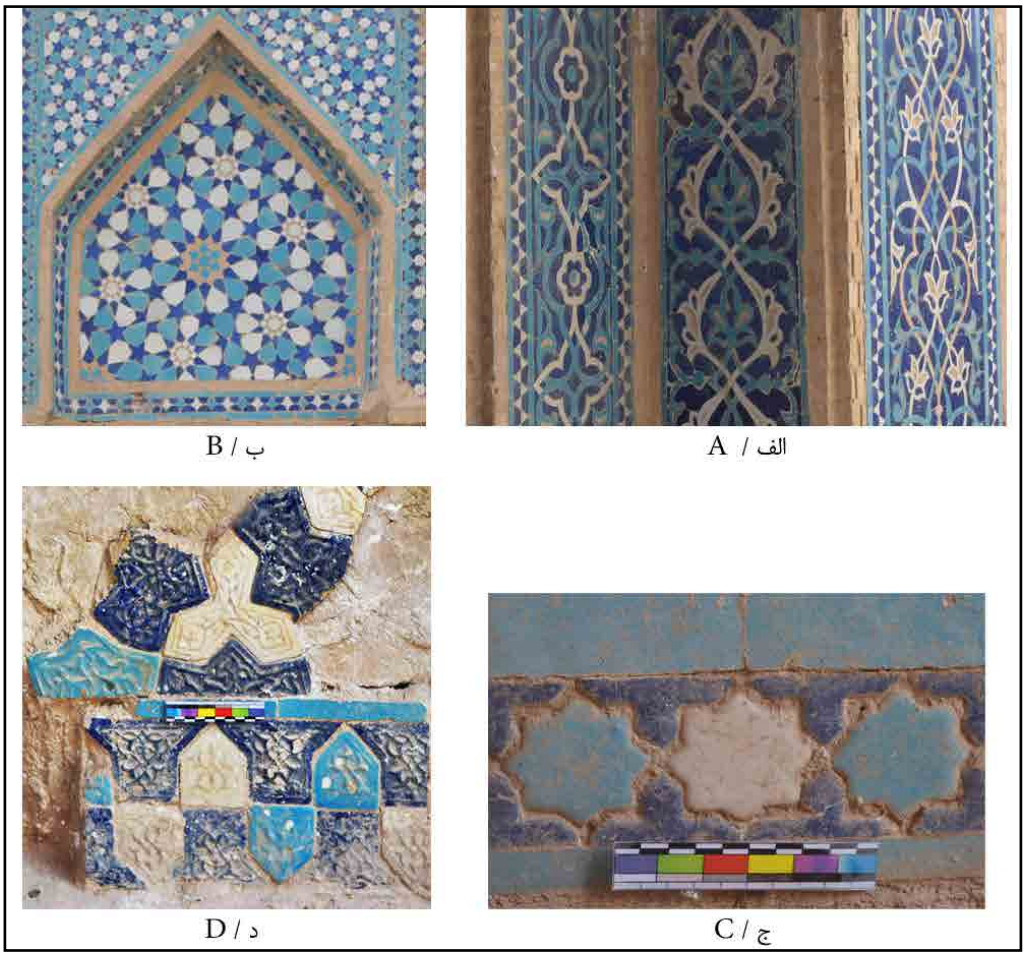

تصویر ۹: مدرسهٔ شهاب‌الدین‌قاسم‌طراز یزد: الف) معرق هشتی ورودی، ب) معرق و لعاب‌پران سردر ورودی، ج) کاشی‌های نقش‌برجستهٔ ازارهٔ هشتی، د) حاشیهٔ تزئینی غرفهٔ مشرف به صحن، گره شمسه و چلیپا (نگارندگان،۱۳۹۳).

Fig. 9: Shahāb al-Din Qāsim Tarāz School in Yazd: A) Mosaic of the vestibule, B) Mosaic and Lʿāb parān tilework of the entrance, C) Relief-embellished tiles of the vestibule's lower part, D) Decorative border of the booth overlooking the courtyard, with Combining star- and cross-shaped tiles (Authors, 2014).

تصویر ۱۰: الف) کاشی زرین‌فام مجموعه شیخ علی بنیمان بیداخوید، ب) کاشی‌های زرین‌فام بقعه میرمحمد حنفیهٔ خارک (نگارندگان، ۱۳۹۳).

Fig. 10: A) Luster tile from the Shaykh ʿAli Banymān Byd-Akhavyd in Yazd, B) Luster tiles from the Imāmzādi Mīr Muhammad Hanafiyyih khark (Authors, 2014).

۱۳۶۵: ۱۸۳). تزئینات کاشی‌کاری دومنار دارالضیافه، کاملاً بازسازی شده‌اند. این سردر، تنها دارای تزئینات کاشی‌کاری است. تزئینات کاشی‌کاری این ورودی، در دو نغول جوانب این ورودی و به‌صورت کاشی‌کاری معرق است (تصویر ۱۱: ب). علاوه‌بر این، دور ورودی، تزئینات کاشی‌کاری معقلی باقی‌مانده است. این ورودی تاریخ مشخصی ندارد و «پیکت»، تاریخ ۷۷۲هـ.ق. را پیشنهاد می‌دهد (Pickett, 1997: 120). با توجه به تنوع رنگ‌های استفاده‌شده در کاشی‌کاری معرق این سردر (فیروزه‌ای، لاجوردی، سفید، اُکر، سبز)، نقوش گیاهی به‌کاررفته و کیفیت اجرا، مشخص است که این ورودی، تزئیناتش مطابق با کاشی‌کاری دومنار دارالضیافه نیست و متعلق به تاریخی پس از آن است؛ ازطرفی تاریخ ۷۷۲ هـ.ق. نیز، برای این تزئین بسیار دیر است؛ چراکه در مقایسه با تزئینات کاشی‌کاری ابنیه متعلق به این تاریخ مانند: محراب صفهٔ عمر مسجد جامع اصفهان، مورخ ۷۷۸هـ.ق. (شکری، ۱۳۹۴: ۱۵۰) و سردر شرقی (گنبد خاگی) مسجد جامع اصفهان، مورخ ۷۶۸هـ.ق. (گدار و همکاران، ۱۳۷۱، ج۴: ۶۳) در اجرا، طرح و تنوع لعاب‌ها، در سطحی ساده‌تر و نازل‌تر قرار دارد. کاشی‌کاری این سردر، با تزئینات کاشی‌کاری بنایی هم‌چون بقعهٔ باباقاسم، متعلق به ۷۴۱هـ.ق. (همان: ۲۲۶)، (تصویر ۱۱: ج) و ایوان شمالی مدرسهٔ امامی (به‌جز طاق‌نمای مقرنس‌دار ایوان) با تاریخی کمی بعد از ۷۴۱هـ.ق. (Pickett, 1997: 123)، (تصویر ۱۱: د) و محراب مدرسهٔ امامی، منسوب به ۷۵۵هـ.ق. (Crane, 1940: 99-100)، (تصویر ۱۱: هـ) واقع‌در موزهٔ متروپولیتن (ش.ث. ۳۹.۲۰)، قابل‌مقایسه است؛ علاوه‌بر این، به‌دلیل حضور محدود رنگ سبز و نقش گل نیلوفر در نغول ورودی شرقی دارالضیافه، که در ابنیه متعلق به ۷۶۸هـ.ق. به‌بعد، به‌صورت گسترده و برجسته به‌کار رفته؛ مانند محراب و ایوان جنوبی صفهٔ عمر (شکری، ۱۳۹۴: ۱۵۰). احتمالاً این تزئینات کاشی‌کاری، مربوط به تاریخی مابین بنای بقعهٔ باباقاسم مورخ ۷۴۱هـ.ق. و صفهٔ عمر به تاریخ ۷۶۸هـ.ق. است. در بین این دو تاریخ، مظفریان به سال ۷۵۸هـ.ق. با خلیفهٔ عباسی بیعت کردند و نامش را به خطبه بازگرداندند؛ شاید این دلیلی برای ورود سبکی جدید از کاشی‌کاری به اصفهان باشد (Pickett, 1997: 120). به‌نظر می‌رسد کاشی‌کاری این سردر، احتمالاً متعلق به ۷۴۰ تا ۷۵۸هـ.ق. باشد.

کاشی‌کاری بقعهٔ شیخ احمد (فهادان)

این بقعه در محلهٔ فهادان یزد، کوچهٔ شیخ احمد فهادان و قبل از کوچهٔ سلطان‌الذاکرین، واقع‌شده است. بنابر نظر «جعفری» (۱۳۴۳: ۱۴۳) و «کاتب» (۱۳۵۷: ۱۹۲)، از مورخان قرن نهم هجری‌قمری «شیخ احمد» در سال ۷۲۷هـ.ق. و برادرش «شیخ محمد» در سال ۷۳۵هـ.ق. وفات می‌یابند. هر دو برادر، در کنار هم، در این مزار دفن می‌شوند (افشار،۱۳۷۴، ج۲: ۳۴۷). «مبارزالدین محمدبن‌مظفر» به سال ۷۵۰هـ.ق. ساباطی بر در مزار این دو برادر ساخت (مستوفی‌بافقی، ۱۳۴۲: ۶۳۱ - ۶۳۲)؛ بنابراین بنا در دورهٔ جانشین ایلخانان ساخته‌شده و در ادوار بعد، تزئینات و اضافاتی داشته است. کاشی‌کاری این بنا، محدود به محراب گنبدخانه، قبر و یک قاب دیواری کاشی‌کاری معرق، در اتاق جانب غربی می‌شود. در گذشته نمای گنبد نیز دارای تزئینات کاشی‌کاری بوده است.

از کاشی‌کاری محراب، اندک کاشی‌کاری معرقی باقی‌مانده که آن‌هم دچار ریختگی شده است (تصویر ۱۲: الف). به تاریخ ۷۷۱ هـ.ق. (افشار، ۱۳۷۴، ج۲: ۳۴۸) امروزه تنها رقم دهگان و صدگان تاریخ، باقی‌مانده ؟۷۷ است؛ زمانی کتیبهٔ کوفی نسبتاً پهنی، به‌صورت نقاشی روی گچ محراب را دربر می‌گرفته (همان: ۱۱۱۱)، امروزه هیچ ردی از کتیبه باقی‌نمانده است. دو حفرهٔ زیر مقرنس محراب، شاید جای گوی‌های کاشی بوده که مانندش را، در محراب مسجد جامع یزد، می‌بینیم. نکتهٔ بارز کاشی‌کاری معرق محراب، استفادهٔ گسترده از رنگ اُخرایی روشن متمایل به زرد، در کتیبه است که در ابنیهٔ میانهٔ سدهٔ هشتم هجری‌قمری مانند صفهٔ عمر مسجد جامع اصفهان، مسجد جامع یزد و عمدتاً در جزئیات طرح‌های اسلیمی، به‌کار رفته است. قابی از کاشی معرق، در دیوارِ فضایِ ضلع غربیِ محراب زیر گنبد، نزدیک به قبر قرار دارد. این قاب کاشی‌کاری، حاوی کتیبه‌ای بوده به‌رنگ سفید بر زمینهٔ لاجوردی،که قسمت عمدهٔ آن، دچار ریختگی‌شده، ولی هنوز عبارت «ستین و سبعمائه» در آن خوانده می‌شود (تصویر ۱۲: ب). حاشیه‌های این قاب کاشی‌کاری در سردر شمالی مسجد جامع اصفهان ۷۶۸هـ.ق. (هنرفر، ۱۳۵۰: ۱۵۷) و محراب مدرسهٔ امامی اصفهان در حدود ۷۵۵هـ.ق. (تصویر ۱۱: هـ) استفاده‌شده است. کاشی‌کاری قبر

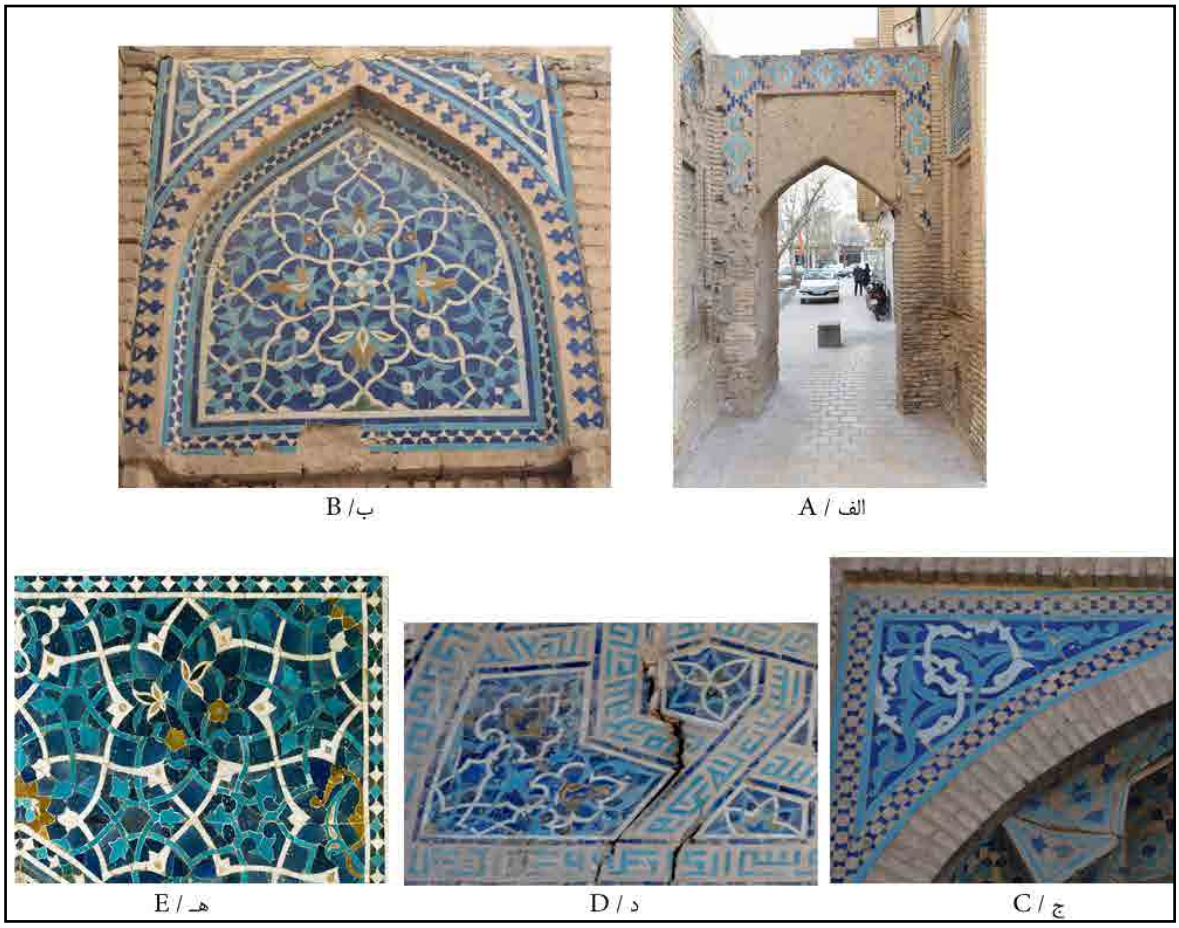

تصویر ۱۱: الف) سردر شرقی منار دارالضیافه، ب) نغول سردر، ج) لچکی سردر بقعه باباقاسم اصفهان، د) معرق ایوان شمالی مدرسهٔ امام اصفهان (نگارندگان، ۱۳۹۳)، هـ) بخشی از محراب مدرسهٔ امامی (واقعدر موزهٔ متروپولیتن (ش.ث. ۲۰،۳۹).

Fig. 11: A) Eastern entrance arch of Dār al-Zyāfa Minaret, B) Mosaic of the entrance arch, C) Spandrel decoration of Bābā Qāsim Mausoleum in Isfahan, D) Mosaic in the northern iwan of Imāmy School in Isfahan (Authors, 2014) E) Section of the mihrab at Imāmy School (Located in the Metropolitan Museum, New York, Accession No. 39.20)

شامل: ترکیب کاشی‌های قالبی شمسهٔ شش فیروزه‌ای و چلیپای لاجوردی و شش‌ضلعی سفید است (تصویر ۱۲: ج) که نمونه‌های مقدم‌تر آن، کاشی‌های شمسه و چلیپایی است که در منارجنبان (URL/5) و پیربکران اصفهان (حمزوی و اصلانی، ۱۳۹۱: ۲۴۰) و امامزاده جعفر دامغان (URL/6) مشاهده می‌کنیم. کاشی‌کاری معرق باقی‌ماندهٔ این بنا در محراب، به‌لحاظ تنوع رنگ، نمونهٔ مشابهی ندارد.

تصویر ۱۲: بقعهٔ فهادان یزد: الف) معرق باقی‌مانده محراب، ب) قاب کاشی معرق، ج) کاشی‌کاری روی قبر (نگارندگان، ۱۳۹۳).

Fig. 12: Shaykh Ahmad Fahadān Mausoleum in Yazd: A) Remaining mosaic from the mihrab, B) Framed mosaic tiles, C) Tilework on the grave (Authors, 2014).

بحث و تحلیل

به‌صورت اجمالی نتایج حاصل از بررسی‌های صورت‌گرفته از ابنیهٔ فوق به این‌صورت است: کاشی‌های صندوقهٔ امامزاده حبیب‌بن‌موسی براساس مقایسات صورت‌گرفته متعلق به تاریخی در حدود ۶۷۰هـ.ق. هستند و کاشی‌های نقش‌برجسته مشخصهٔ اواخر دورهٔ ایلخانی است؛ علاوه‌بر این، آشفتگی کاشی‌های صندوقه می‌تواند نشانگر این باشد که کاشی‌ها متعلق به قسمت‌های دیگر بنا و یا بنایِ دیگری باشد. محراب امامزاده شاه‌حسین ورامین ادامهٔ سنت سلجوقی است و برپایهٔ شباهت نزدیک با سردر مسجد جامع ورامین احتمالاً ترکیبی از سنت محلی و طرح جدیدِ کاشی‌کاری مسجد جامع را، به‌نمایش می‌گذارد و احتمالاً متعلق به زمانی یکسان، یا کمی قبل‌تر از مسجد جامع ورامین است. تزئینات نمای خارجی بنای هشت‌گوش، متقدم بر محراب، شاید متعلق به سال‌های پایانی سدهٔ هفتم و یا اوایل سدهٔ هشتم هجری‌قمری باشد. تزئینات صندوقهٔ امامزاده سلطان سید اسحاق ساوه برپایهٔ مقایسات صورت‌گرفته متعلق به سال‌های پایانی سدهٔ هفتم هجری‌قمری احتمالاً برای تاریخی پس از ۶۷۶هـ.ق. است و به‌نظر می‌رسد کاشی‌ها متعلق به قسمت‌های دیگری از بنا بوده‌اند. کتیبهٔ صندوقهٔ امامزاده محمد بسطام هم می‌تواند در زمرهٔ کاشی‌های اواخر سدهٔ هفتم هجری‌قمری قرار داد. بنای اسفستان سراب، بنایی است متعلق به اواخر سدهٔ هفتم تا حدود ۷۰۴هـ.ق. سال آغاز بنای گنبد سلطانیه و نشانگر تأثیرپذیری از سنت کاشی‌کاری آناتولی است؛ امامزاده شعیب‌دوزال نیز این تأثیرپذیری را نشان می‌دهد و احتمالاً متعلق در حدود ۷۰۰ تا ۷۱۵هـ.ق. است. اندک تزئین معرق باقی‌ماندهٔ امامزاده هود درجزین به‌دلیل شباهت با معرق برج شیخ حیدر مشکین‌شهر، احتمالاً برای سال‌های پایانی دورهٔ ایلخانان یا شروع سلطهٔ جانشینان‌شان است. در مدرسهٔ شمسیهٔ یزد دو قطعه کاشی طلاچسبان و معرق نغول جانب شمالی ایوان ورودی تنها آثار کاشی‌کاری باقی‌مانده از دورهٔ مظفری است. چند قطعهٔ کاشی برجستهٔ سفید و لاجوردی منحصربه‌فرد که در قرنیز هشتی مدرسهٔ شهاب‌الدین‌قاسم‌طراز یزد به‌صورت نامنظم دیده می‌شود، متعلق به پایان دوران ایلخانی و شروع حکومت مظفریان است؛ در سال‌های اخیر بسیاری از این تزئینات به مانند کاشی‌های زرین‌فام قرنیز ناپدید شده است. کاشی زرین‌فام بقعهٔ شیخ‌علی بنیمان یزد، احتمالاً متعلق به بنایی دیگر و جز آخرین تولیدات کاشان است. تزئینات سردر کوچک منارداالضیافهٔ اصفهان بنابر مقایسات صورت‌گرفته متعلق به تاریخی در حدود ۷۴۰ تا ۷۵۸ هـ.ق.، یعنی دوران حکومت آل‌اینجو و یا ابتدای حکومت مظفریان است. تزئینات کاشی‌کاری بقعهٔ فهادان یزد به گواه کتیبه‌های باقی‌مانده در حدود ۷۶۰ تا ۷۷۰هـ.ق. و متعلق به دورهٔ مظفریان در یزد است.

نتیجه‌گیری

براساس نتایج ارائه‌شده در فوق، می‌توان جایگاه این تزئینات ناشناخته را در سیر تحول کاشی‌کاری ایلخانان و جانشینان‌شان این‌گونه درنظر گرفت؛ سه بنای: اسفستان سراب، امامزاده ابوالقاسم عجب‌شیر و امامزاده شعیب‌دوزال اهر، نشان‌دهندهٔ سنت منطقه‌ای در خطهٔ آذربایجان هستند که احتمالاً پیش از پروژهٔ گنبد سلطانیه، رواج داشته و تا پایان دورهٔ ایلخانان (بنابر تزئینات گنبد غفاریه) نیز ادامه‌یافته است. امامزاده شاه حسین ورامین، می‌تواند نشانگر تأثیرپذیری از سلطانیه و در عین‌حال نشانگر سنت قدیمی باشد که حتی بر سلطانیه نیز تأثیر گذاشته، ایجاد گره‌سازی‌های کاشی و آجرِ این بنا، ادامه نمونه‌های مشابه سلجوقی در ایران است. تزئینات کاشی‌کاری مدرسهٔ شمسیه و مدرسهٔ شهاب‌الدین‌قاسم‌طراز در کنار بقعهٔ کمالیه ۷۲۰ تا ۷۴۰ هـ.ق.، کاملاً یک سنت منطقه‌ای را، در ربع سوم سدهٔ هشتم هـ.ق. در یزد نشان می‌دهند. امامزاده هود درجزین همدان در کنار ابنیهٔ مسجد کاج و دشتی اصفهان درخصوص تزئینات کاشی‌کاری اواخر دورهٔ ایلخانی و دورهٔ انتقال به جانشینان‌شان، تصویری به ما ارائه می‌کند. ورودی شرقی منارداالضیافه، در کنار سردر شرقی مسجد جامع اصفهان ۷۶۸هـ.ق.، روند کاشی‌کاری را بعد از بنای تاریخ‌دار بقعهٔ باباقاسم مورخ ۷۴۱ تا حدود ۷۷۰ هـ.ق. در اصفهان، روشن‌تر می‌کنند و به بررسی کاشی‌کاری بنای مدرسهٔ امامی اصفهان، که محققان چندین تاریخ را در آن گزارش کرده‌اند که امروز دیده نمی‌شوند، کمک می‌کند. کاشی‌کاری‌های سه صندوقهٔ امامزاده حبیب‌بن‌موسی کاشان، سلطان سید اسحاق ساوه و امامزاده محمد بسطام، تصویری از کاشی‌کاری بناهای آن‌ها در اواخر سدهٔ هفتم هجری‌قمری

ارائه می‌کنند؛ که امروزه ابنیهٔ آن‌ها به‌کل بازسازی شده‌اند. علاوه‌بر تزئینات بررسی‌شده در این پژوهش، می‌توان از ۱۴ بنای دیگر نام‌برد که تزئینات کاشی‌کاری آن‌ها ناشناخته یا کمتر شناخته‌شده هستند، ولی امکان پرداختن به آن‌ها در این نوشتار وجود ندارد؛ مانند: مسجد جامع هفتادُر و چهل محراب یزد، سردر شمالی مسجد جامع اصفهان، امامزاده ابوالقاسم عجب‌شیر، مدرسهٔ کمالیه یزد، بقعهٔ سیدون علی نقیا ابرکوه، امامزاده جعفر دامغان، بقعهٔ دوازده امام یزد، مسجد امامزاده احمد ابرکوه، منار خواجه اعلم اصفهان و مسجد کاج و دشتی اصفهان، برج علی آباد کاشمر و برج رادکان شرقی.

سپاسگزاری
در پایان لازم است از همکاری دوستانهٔ آقای علی گودرزی قدردانی شود، همچنین نویسندگان برخود لازم می‌دانند از داوران ناشناس و ویراستار نشریه که با نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان
نویسندهٔ اول کار پژوهش و نوشتار مقاله را انجام داده است و نویسندهٔ دوم، راهنما در تحقیق و مصحح متن مقاله بوده است.

تضاد منافع
نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد و تعارض منافع را اعلام می‌دارند.

پی‌نوشت
۱. شمارهٔ ثبت.
۲. با توجه به نقوش حیوانی و انسانیِ کاشی‌ها، بعید نیست که در بنایی با کاربری دیگری بوده است، این واکنش برای جلوگیری از نابودی کاشی‌ها را در ابنیهٔ دیگر مانند امامزاده علی‌بن‌جعفر قم (فیض، ۱۳۵۰) و شاه اسماعیل بیدقان قم (Masuya, 2000) هم می‌بینیم.
۳. آجری که قبل از پخت به‌صورت دلخواه شکل داده‌شده است.
۴. منظور معرق است.
۵. مجموعهٔ خصوصی انجمن تاریخی فرهنگی غازانیهٔ تبریز (به‌شمارهٔ ثبت ۲۷۴۰).
۶. بنابر اطلاعات آقای «ابراهیم کاظم‌نژند» کارشناس اداره میراث‌فرهنگی یزد.
۷. مکاتبهٔ شخصی با آقای «برنارد اوکین/ Bernard O'kane».

کتابنامه
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان، (۱۳۶۲). چهل سال تاریخ ایران المآثرالآثار. ج۱، به کوشش ایرج افشار، تهران: اساطیر.
- افشار، ایرج، (۱۳۷۴). یادگارهای یزد. ج۲، چاپ دوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- آملی، شمس‌الدین‌محمدبن‌محمود (۱۳۸۱). نفایس‌الفنون. مقدمه و تصحیح: ابوالحسن شعرانی، تهران: کتاب فروشی اسلامیه.
- بلر، شیلا، (۱۳۸۷). معماری ایلخانی در نطنز مجموعه مزار شیخ عبدالصمد. ترجمهٔ ولی‌الله کاووسی، تهران: فرهنگستان هنر.
- ترابی‌طباطبایی، سید جمال، (۱۳۵۵). آثار باستانی آذربایجان. ج۲، تهران: انجمن آثار ملی.
- جعفری، جعفربن‌محمدبن‌حسن، (۱۳۴۳). تاریخ یزد. به‌کوشش: ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر.
- حقیقت، عبدالرفیع، (۱۳۸۵). تاریخ قومس شامل: وقایع تاریخی، اوضاع جغرافیایی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و شرح‌حال عارفان به انضمام تاریخ مشرق ایران از دوران ماقبل تاریخ تا عصر حاضر. تهران: کومش.
- حمزوی، یاسر، و اصلانی، حسام، (۱۳۹۱). آرایه‌های معماری بقعهٔ پیربکران. اصفهان: گلدسته.

- حمزه‌لو، منوچهر، (۱۳۸۱). سلطانیه؛ هنرهای کاربردی در سلطانیه. تهران: ماکان.
- دیباج، اسماعیل، (۱۳۴۳). راهنمای آثار تاریخی آذربایجان غربی و شرقی. تبریز: دانشگاه تبریز.
- دیولافوا، مادام ژان، (۱۳۶۹). ایران، کلده و شوش. ترجمهٔ علی‌محمد فره‌وشی، تهران: دانشگاه تهران.
- رجبی، سید صفر، (۱۳۶۹). «نگرشی بر خطوط کوفی برج علاالدوله ورامین». مطالعات تاریخی، ۲(۶): ۲۳۹-۲۳۵.
- سلیمانی، پروین، وحیدزاده، رضا، و فرهمندبروجنی، حمید، (۱۳۹۴). کتیبه‌های کاشی معرق در ایران. تهران: همپا.
- سیرو، ماکسیم، (۱۳۵۷). راه‌های باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آن‌ها. ترجمهٔ مهدی مشایخی، تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- شکری، پوریا، (۱۳۹۴). «گونه‌شناسی و طبقه‌بندی کاشی‌های دوره ایلخانان و جانشینان‌شان براساس فرم و لعاب». پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد، اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان.
- عدیلی، عادل، (۱۳۹۰). تزئینات لعابی در معماری ایران قبل از اسلام و دوران اسلامی. اصفهان: طراحان هنر.
- شیرازی، فضل‌الله؛ و عبدالله، شهاب‌الدین، (۱۳۳۸). تاریخ وصاف‌الحضره. ج۳، به‌کوشش: محمد مهدی اصفهانی، تهران: کتابفروشی ابن‌سینا و جعفری‌تبریزی چاپخانه رشدیه.
- فیض، عباس، (۱۳۵۰). گنجینه آثار قم. ج۲، قم: مهراستوار.
- قوچانی، عبدالله، (۱۳۷۱). اشعار فارسی کاشی های تخت‌سلیمان. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- کاتب، احمدبن‌حسین‌بن‌علی، (۱۳۵۷). تاریخ جدید یزد. به‌کوشش: ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- کاظمی، حسین، (۱۳۹۶). «بررسی ویژگی‌های فرمی و تزئینی مقابر برجی شکل قرن ششم تا هشتم هـ.ق در شمال‌غرب ایران (آذربایجان شرقی و غربی)». پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد، اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان.
- کلبادی‌نژاد، مریم، و یوسف زاده، بهزاد، (۱۳۹۰). کاشی‌های ایرانی: معرفی مجموعه کاشی‌های آستانه مقدسه قم. زرین و سیمین.
- گدار، آندره، و سیرو، ماکسیم، (۱۳۷۱). آثار ایران. ج۴، ترجمهٔ ابوالحسن سروقد مقدم، مشهد: آستان قدس رضوی.
- مخلصی، محمدعلی، (۱۳۵۹). «شهر بسطام و مجموعهٔ تاریخی آن». اثر، ۱ (۲، ۳ و ۴): ۲۰۹-۲۴۵. http://journal.richt.ir/athar/article-1-470-fa.html
- مستوفی‌بافقی، محمد مفید، (۱۳۸۵). جامع مفیدی. به‌کوشش: ایرج افشار، تهران: اساطیر.
- مستوفی‌قزوینی، حمدالله‌بن‌ابی‌بکراحمد، (۱۳۳۶). نزهةالقلوب. تصحیح: محمد دبیرسیاقی، تهران: امیرکبیر.
- میش‌مست‌نهی، مسلم، و مرتضوی، محمد، (۱۳۹۹). «بررسی فنی، تاریخی و تزئینات زر آراسته در کاشی‌های دوران اسلامی ایران». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۲(۱): ۲۶۱-۲۴۳. https://doi.org/10.22059/jarcs.2020.264467.142608
- نراقی، حسن، (۱۳۷۴). آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ویلبر، دونالد نیوتن، و گلمبک، لیزا، (۱۳۷۴). معماری تیموری در ایران و توران. ترجمهٔ محمدیوسف کیانی و کرامت‌الله افسر، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی.
- ویلبر، دونالد نیوتن، (۱۳۶۵). معماری اسلامی ایران در دورهٔ ایلخانان. ترجمهٔ عبدالله فریار، تهران: علمی و فرهنگی.
- وینتیا، پورتر، (۱۳۸۹). کاشی های اسلامی. مترجم: مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- هنرفر، لطف‌الله، (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی اصفهان. تهران: چاپخانه زیبا.

- Adili, A., (2011). *Glazed Decorations in Pre-Islamic and Islamic Iranian Architecture.* Isfahan: Tarrahan-e Honar. (In Persian).

- Afshar, I., (1995). *Yazd's Monuments.* (Vol. 2) (2nd ed.). Tehran: Anjoman-e Asar va Mafakher-e Farhangi. (In Persian).

- Amoli, Sh. M. M., (2002). *Nafa'is al-Funun. Introduction and correction by Abolhasan Sha'rani*. Tehran: Ketabforushi-ye Eslamiyeh. (In Persian).

- Blair, Sh., (2008). *Ilkhanid Architecture in Natanz: The Shrine Complex of Sheikh Abd al-Samad.* Translated by: Valiollah Kavousi. Tehran: Farhangestan-e Honar. (In Persian).

- Crane, M., (1940). "A fourteenth century Mihrab from Isfahan". *Ars Islamica,* 7(1): 96-100. Freer Gallery of Art, Smithsonian Institution and Department of the History of Art, University of Michigan.

- Dibaj, E., (1964). *Guide to the Historical Monuments of West and East Azerbaijan.* Tabriz: University of Tabriz. (In Persian).

- Dieulafoy, J., (1990). *Iran, Chaldea, and Susa.* Translated by: Ali Mohammad Farahvashi. Tehran: University of Tehran. (In Persian).

- Etemad al-Saltaneh, M. H. Kh., (1983). *Forty Years of Iran's History: Al-Ma'athir al-Athar* (Vol. 1). Edited by Iraj Afshar. Tehran: Asatir. (In Persian).

- Ettinghausen, R., (1935). "Important pieces of Persian pottery in London collections". *Ars Islamica,* 2(1): 45-64.

- Fazlallah Shirazi, Sh. A., (1959). *Tarikh-e Vassaf al-Hazrah* (Vol. 3). Edited by Mohammad Mehdi Esfahani. Tehran: Ketabforushi-ye Ibn Sina va Ja'fari Tabrizi. (In Persian).

- Feiz, A., (1971). *Treasures of Qom's Monuments* (Vol. 2). Qom: Mehr-e Ostovar. (In Persian).

- Ghouchani, ʿA., (1992). *Persian Poems on the Tiles of Takht-e Soleyman.* Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi. (In Persian).

- Godard, A. & Siroux, M., (1992). *Monuments of Iran* (Vol. 4) [Asar-e Iran]. Translated by: Abolhasan Sarvogh-e Moghaddam. Mashhad: Astan-e Qods-e Razavi. (In Persian).

- Haghighat, A., (2006). *History of Qumes: Historical Events, Geography, Politics, Society, Economy, and Biographies of Mystics, Including the History of Eastern Iran from Prehistory to the Present.* Tehran: Koomesh. (In Persian).

- Hamzavi, Y. & Aslani, H., (2012). *Architectural Decorations of the Pir Bakran Shrine.* Isfahan: Goldasteh. (In Persian).

- Hamzehloo, M., (2002). *Soltaniyeh: Applied Arts in Soltaniyeh.* Tehran: Makan. (In Persian).

- Honarfar, L., (1971). *Treasures of Isfahan's Historical Monuments.* Tehran: Ziba Press. (In Persian).

- Ja'fari, J. M. H., (1964). *History of Yazd.* Edited by: Iraj Afshar, Tehran: Bongah-e Tarjomeh va Nashr. (In Persian).

- Kalbadinejad, M. & Yousefzadeh, B., (2011). *Iranian Tiles: Introducing the Tile Collection of the Holy Shrine of Qom.* Astan-e Hazrat-e Ma'sūmi. (In Persian).

- Kateb, A. H. A., (1978). *The New History of Yazd.* Edited by: Iraj Afshar, Tehran: Amir Kabir. (In Persian).

- Kazemi, H., (2017). "Formal and Decorative Features of Tower Tombs from the 6th to 8th Centuries AH in Northwestern Iran (East and West Azerbaijan)". Master's thesis, University of Art, Isfahan). (In Persian).

- Masuya, T., (2000). "Persian tiles on European walls: Collecting Ilkhanid tiles in nineteenth-century Europe". *Ars Orientalis,* 30: 39-54.

- McClary, R. P., (2018). "Re-contextualizing the object: Using new technologies to reconstruct the lost interiors of medieval Islamic buildings". *International Journal of Islamic Architecture,* 7(2): 263-283. https://doi.org/10.1386/ijia.7.2.263_1

- Mish-Masht-Nahi, M. & Mortazavi, M., (2020). "Technical, Historical, and Decorative Analysis of Gilded Tiles in Islamic-Era Iran". *Archaeological Studies,* 12(1): 243–261. (In Persian). https://doi.org/10.22059/jarcs.2020.264467.142608

- Mokhlesi, M. A., (1980). "The City of Bastam and Its Historical Complex". *Athar,* 2(3–4), 209–245. (In Persian). http://journal.richt.ir/athar/article-1-470-fa.html

- Mostowfi Bafqi, M. M., (2006). *Jame' Mofidi.* Edited by: Iraj Afshar, Tehran: Asatir. (In Persian).

- Mostowfi Qazvini, H. A. A., (1957). *Nozhat al-Qolub.* Edited by: Mohammad Dabirsiyaghi, Tehran: Amir Kabir. (In Persian).

- Naraghi, H., (1995). *Historical Monuments of Kashan and Natanz.* Tehran: Anjoman-e Asar va Mafakher-e Farhangi. (In Persian).

- Overton, K. & Maleki, K., (2020). "The Emamzadeh Yahya at Varamin: A present history of a living shrine". *Journal of Material Cultures in the Muslim World,* 1: 120-149. https://doi.org/10.1163/26666286-12340005

- Pickett, D., (1997). *Early Persian tilework: The medieval flowering of kashi.* Fairleigh Dickinson University Press.

- Porter, V., (2010). *Islamic Tiles.* Translated by: Mahnaz Shayestehfar, Tehran: Mo'asseseh-ye Motale'at-e Honar-e Eslami. (In Persian).

- Porter, Y., (2021). "Talking tiles from vanished Ilkhanid palaces (late thirteenth to early fourteenth centuries): Frieze luster tiles with verses from the Shah-nama". *Journal of Material Cultures in the Muslim World,* 2: 97-149. https://doi.org/10.1163/26666286-12340019

- Pradell, T., Molera, J., Smith, A. D. & Tite, M. S., (2008). "Early Islamic lustre from Egypt, Syria and Iran (10th to 13th century AD)". *Journal of Archaeological Science,* 35: 2649–2662. https://doi.org/10.1016/j.jas.2008.05.011

- Rajabi, S., (1990). "A Study of Kufic Inscriptions on the Tomb Tower of Ala al-Dawleh in Varamin". *Historical Studies,* 2(6): 235–239. (In Persian).

- Ritter, M., (2022). "Image of architecture with God's word: The luster tile panel of a prayer niche from Kashan". In: M. Kühn & M. Müller-Wiener (Eds.), Lustre ceramic: Shimmering mystery (pp. 80-99). Museum für Islamische Kunst-Staatliche Museen zu Berlin; Michael Imhof Verlag.

- Sarre, F., (1901). *Denkmaler persischer baukunst: Tafeln* (Vol. 3). Ernst Wasmuth A-G.

- Sarre, F., (1910). *Denkmaler persischer baukunst: Textband* (Vol. 1). Ernst Wasmuth A-G.

- Shokri, P., (2015). "Typology and Classification of Ilkhanid and Successor Period Tiles Based on Form and Glaze". Master's thesis, University of Art, Isfahan. (In Persian).

- Siroux, M., (1978). *Ancient Roads of the Isfahan Region and Their Associated Buildings*. Translated by: Mehdi Mashayekhi, Tehran: Sazman-e Melli-ye Hefazat-e Asar-e Bastani-ye Iran. (In Persian).

- Suliymany, P., Vahidzadeh, R. & Farahmand Boroujeni, H., (2015). *Mosaic Tile Inscriptions in Iran.* Tehran: Hampa. (In Persian).

- Turabi Tabatabai, S. J., (1976). *Historical Monuments of Azerbaijan* (Vol. 2). Tehran: Anjoman-e Asar-e Melli. (In Persian).

- Watson, O., (1977). "Persian luster tiles of thirteenth and fourteenth centuries". Doctoral dissertation, University of London. SOAS University of London.

- Wilber, D. N., (1986). *Islamic Architecture of Iran in the Ilkhanid Period.* Translated by: Abdollah Faryar, Tehran: Elmi va Farhangi. (In Persian).

- Wilber, D. N. & Golombek, L., (1995). *Timurid Architecture in Iran and Turan.* Translated by: Mohammad Yousef Kiani & Keramatollah Afsar, Tehran: Sazman-e Miras-e Farhangi. (In Persian).

- URL/1: https://collection.shangrilahawaii.org/objects/5838/(access date: 28/7/2024)
- URL/2: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/452737(access date: 28/7/2024)
- URL/3: https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010331796(access date: 28/7/2024)
- URL/4: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/444894(access date: 30/7/2024)
- URL/5: https://www.archnet.org/sites/5455?media_content_id=41014 (access date: 12/5/2024)
- URL/6: https://www.archnet.org/sites/4727?media_content_id=40957 (access date: 12/5/2024)
- URL/7: https://www.archnet.org/sites/2052?media_content_id=8282(access date: 15/5/2024)
- URL/8: https://www.romeartlover.it/Tokat2.html (access date: 15/5/2024)
- URL/9: https://www.archnet.org/sites/1896?media_content_id=8328(access date: 15/5/2024)
- URL/10; https://www.archnet.org/sites/1638?media_content_id=62811(access date: 16/5/2024)
- URL/11: https://www.archnet.org/sites/2057?media_content_id=43077 (access date: 15/5/2024)
- URL/12: https://www.archnet.org/sites/3891(access date: 17/5/2024) (access date: 17/5/2024)
- URL/13: https://www.si.edu/object/tile-fragment:fsg_FSC-P-6944 (access date: 2/8/2024)